

К. Каутський

Від демократії
до державного
рабства

Переклад М. Талачака

1923
Київ-Львів-Львів

К. КАУТСЬКИЙ.

ВІД ДЕМОКРАТІЇ

ДО

ДЕРЖАВНОГО РАБСТВА.

Переклад М. ГАЛАГАНЯ.

1923.

КИЇВ — ПРАГА — ЛЬВІВ.

Видання й наклад ЗАКОРДОННОЇ ГРУПИ У. С.-Д. Р. П.

Друкарня Видавництва „ЧОРНОМОР“.
Каліш. Табор інтерюваніх.
1923.

П Е Р Е Д М О В А .

Ця книжка була закінчена в червні місяці 1921 р. в той час, коли світ ще нічого не знав про страшну катастрофу, яка насунулась на російський народ через неврожай, голод та пошести.

Росія в цей час потребує від заграниці в першу чергу помочи, швидкої і щедрої помочи, а не критики. Але, на жаль, і ця остання не є зайвою, бо голод являється продуктом не самих лише сил природи.

Розуміється, що посуха не є наслідком совіцького режиму, і Установчі Збори не дали б країні дощу ані одної краплі більше. Але наслідком совіцької системи є те, що Росія була заскочена цією катастрофою і не в силі сама собі допомогти.

Коли б російське сільське господарство функціонувало нормально, то ті області російської держави, в яких не було посухи, могли б постачити таку кількість харчів, котра вистачила б для того, щоб покрити недостачу в голодних місцевостях. А коли б залізниці не були до краю знищені московською господаркою, то вони б могли довести голодним областям вистачаючу кількість харчів.

Тепер же доводиться везти харчі з Америки, але через брак транспортних засобів їх не можна везти далеко в глибину голодних місцевостей.

На жаль, ніякою зміною державного курсу не можна усунути цю біду настільки швидко, щоб усунення її могло дати помітні наслідки при поборюванні цього масового нещастя.

Але одно можливе тепер же.

Росія терпить не тільки завдяки руйнації своєї продукції та свого транспорту, але також через брак свободи діяльності. Це паралізує російський народ, обертає його в живий труп і робить його нездібним до самопомочи.

Тільки через брак всякої свободи преси могло статись те, що світ довідався лише в середині липня 1921 р. про неврожай, про той факт, що в областях, які захоплені посухою, з березня місяця не було дощу. Конґресові III Інтернаціоналу, що відбувався в Москві аж до липня, ні слова не було сказано про неврожай та голод. Треба думати, що совіцький уряд про це сам тоді не знав ще нічого, бо інакше було б каригідною легковажністю ховати цей факт, замість того, щоб

ужити негайно всіх заходів, щоб організувати допомогову акцію раніше, ніж нужда переступить усяку міру і мільйони людей загинуть з голоду.

Сама ж допомогова акція могла б виявити потрібну енергію тільки в тому разі, коли б діяльна сила всього народу була позбавлена кайданів, коли б вона була вільна від бюрократичної опіки.

Зробити це являється в цей час найважливішим, що можна зробити в самій Росії для поборення голоду та пошестей.

Звичайно, допомогову акцію не слід звязувати з якими будь політичними умовами. Але російський народ і російський уряд мусять бути свідомі того, що ця акція може дати найкращі наслідки лише тоді, коли вона підтримується співділанням самого російського народу; а це не можливо, доки його паралізують бюрократичні пута й опіка.

Російський уряд почав уже робити економічні уступки. Про політичні ж він не хоче нічого знати. Але якраз ці останні швидче можуть вплинути і при сучасній ситуації являються більш важними, ніж уступки економічні.

Я добре знаю, що в політиці переконувати взагалі трудно, а особливо, коли стикаєшся з диктатурою. Але коли ці переконування підтримуються такою виразною мовою, як мова сучасного хатастрофічного становища російського постачання харчів, то все таки, може, вони не лишаться без де-якого впливу.

Тому я думаю, що ця книжка не стала зайвою з причини неврожаю в Росії, хоч я її написав не знаючи про нього.

Витягти Росію з болота, в якому їй загрожує загибель, є найбільш пекучим завданням часу, завданням насамперед кожного соціаліста, бо в руках соціалістів лежить тепер доля російського народу.

Гасити блудні огники, які все глибше затягають їх у болото; вказувати їм дорогу, що виведе їх звідти на твердий ґрунт — це являється нашим найвищим обовязком.

Берлін 11 серпня 1921.

К. КАУТСЬКИЙ.

I.—Вступ.

В 1919 році я опублікував книжку, в якій я наводив історично—критичне порівняння між французьким терором 1793 р., Паризькою Комуною 1871 р. і сучасною російською совітською республікою.

Ця моя праця під назвою „Тероризм і комунізм,“*) викликали у Троцького бажання відповісти мені та розбити мій „учений пасквіль“, як він висловлюється у своїй передмові. В тій же передмові він висловлює здивовання, що я називаю свою книжку „причинки до природної історії революції“. Можливо, він трохи подумає над цим, коли згадає, що в передмові до першого видання „Капіталу“ Маркс говорить про природні закони капіталістичної продукції

Відповідь Троцького появилася літом 1920 р. під назвою „Тероризм і комунізм. Анти—Каутський. Західно—європейське видання комуністичного Інтернаціоналу“. Коли в дальшому при цитатах я буду наводити тільки число сторінки без вказування назви книжки, то всюди це відноситься до згаданої тут книжки.

Те, що я не відразу виступив з антикритикою, а залагодив попередю деякі інші праці, які я уважав більш важними, показує вже, що відповідь Троцького не здавалась мені дуже поважною недивлячись на те, що він витяг свою тяжку артилерію. Він називає мою працю одною з найбільш брехливих і безсовісних книжок, в котрій „з під шапки вченого стирчать уші поклепника“ (ст. 154). Він стверджує: „російська революція остаточно вбила Каутського“ (ст. 153). Треба тільки дивуватись, чому Ленін та Троцький вважають потрібним писати свої книжки для того, щоб убити мене ще раз. Я не маю охоти відповідати на такого роду рі-

*) український авторизований переклад вийшов у вид. „Знання—то сила“. Берлін—Київ 1920. Перекладчик.

чи, а мої австрійські друзі, на яких у своїй відповіді мені також гостро нападає Троцький, не потрібують моєї оборони.

Тільки для розваги читачів я згадаю тут, що Троцький підносив грати Фридриха Адлера тяжке обвинувачення такого роду:

„Фридрих Адлер пішов у б у р ж у а з н и й р е с т о р а н, щоб там убити австрійського міністра-президента“.
[ст. 150].

Він був, мовляв, настільки позбавлений пролетарського почуття, що не старався зустрінути міністра-президента в якому небудь пролетарському шиночку. Наскільки ж низько мусь в уласти столць Халтурін, котрий в 1880 р. пішов у ц а р с ь к и й зімовий палац з метою висадити царя в повітря!

В 1918 і 1919 рр. трудно ще було критикувати большевизм, бо він іще тоді засліплював і гіпнотизував увесь революційно настроєний пролетаріат. Тепер же самі факти говорять такою голосною мовою, що непотрібно вже якогось особливо глибокого розуміння справи, щоб бачити помилки большевизму.

Коли ж усе таки я звертаюсь до книжки Троцького, то роблю це не з метою оборони себе, а для того, щоб розвинути деякі думки, які вона в мене викликала. Він висловлює ряд думок, з приводу яких мені здається потрібним висловитись, бо в наших власних рядах про це нема ще необхідної ясности.

Міркування Троцького викликали в мене такі три питання. Перше питання це, — чому ми домагаємось д е м о к р а т і ї. Чи не маємо ми якихось інших підстав для цього, крім підстави природнього права.

Друге питання, що власне означає д и к т а т у р а. Хоч як багато про це дискутувалось і хоч як багато за останні роки ми бачили диктаторської практики, але все таки в нас ще мале ясности про те, чимже власне в дійсности має бути диктатура. Чим частіше вживається слово, тим менше ясным стає його зміст, тим більше протирічними стають різнородні його прикладання.

Нарешті, третє питання, яке виступає в брошурі Троцького, це питання про те, як ставиться соціалізм до п р и м у с о в о ї п р а ц і

II.— Наука верхової їзди.

Перед тим, як перейду до розгляду цих важливих питань, хочу зроби́ти невели́ке пояснення, причина котрого є трохи жартливого характеру.

Троцький в 1918 р. в своїй книжці „Праця, дисципліна та порядок урятують совітську республіку“ — сам визнав, що російському пролетаріатові бракує організації, дисципліни та вишколення. Однак, большевики вважали його здібним до нового упорядкування процесу продукції. „Ми переконані, що всьому навчимося і все впорядкуємо“.

На це я в своїй книжці „Тероризм і комунізм“ — одповів так (стор. 153 українського видання):

„Чи відважився б Троцький сісти на паровоз і пустити його в рух, в переконанні, що вже під час його ходу він „усьому навчиться і все як слід улаштує?“ Немає сумніву, що він міг би це зробити, але чи мав би він для цього відповідний час? Чи не було б за скоро катастрофи з цим паровозом? Вправу в веденні паровоза треба зловити раніше, ще до того часу, поки його пускається в рух. Так само пролетаріат мусить заздалегідь здобути ті прикмети, котрі дають йому змогу вести продукцію, тоді коли він повинен її перейняти на себе. Продукція не переносить порожнечі, застою, якогось вакууму, а зокрема в такому стані, який дала війна, котра сграбувала нас зі всіх припасів так, що ми живемо лише з дня на день і через задержання продукції засуджуємося на голодну смерть“.

Троцький цитує із цього уступу місце про паровоз і подає такі свої уваги:

„Це повчаюче порівняння зробило б честь кожному соборному попові. Однак воно не мудре. Без порівняння з більшим правом можна було б спитати: чи відважився б Каутський сісти верхи на коня раніше, ніж він навчиться твердо сидіти на сідлі та управляти тим четверо

ногим при всякому алжурі? Ми маємо підставу думати, що Каутський не відважився б на такий небезпечний, чисто большевицький експеримент. Але, з другого боку, ми боїмось, що коли Каутський не відважиться сісти на коня, то він опиниться в скрутному становищі відносно досліджування тайн верхової їзди. Бо як раз основний большевицький забобон полягає в тому, що навчитись їздити верхи можна тільки тоді, коли твердо сидиш на сідлі.“

На жаль, Троцький пагано мене знає. Колись давніше я зовсім не побоявся зробити „цей небезпечний, чисто большевицький експеримент“ і сів на коня, не вмючи ще їздити верхи. І мене не тільки не скинула коняка, але я верхи робив довгі мандрівки без жадних нещасть. Однак, я все ж таки вважаю „основним большевицьким забобонем“ думку про те, ніби для того, щоб навчитись їздити верхи, досить тільки волі й сміливости сісти на коня. Ні, шановний товаришу Троцький, для цього необхідно, щоб існував цілий ряд попередніх умов. Я, дійсно, не навчився їздити верхи раніше, ніж сів на коня, але той кінь, перед тим як я на нього сів, умів уже носити на собі їздця. Та й я їздив не сам, а з приятелями які вміли їздити верхи і давали мені поради та вказівки. Нарешті, для мене справа була полекшена ще тим, що я добре підготував своє тіло ріжними вправами. Коли б же я без попередніх управ своїх мускулів та нервів, сам і без порад своїх досвідчених приятелів надумався сісти на необученого коня без сідла та без уздечки, думаючи, що треба тільки вилізти на коня, щоб навчитись їздити, то в такому разі не довше, як за п'ять хвилин, я лежав би, напевно, на землі. І так само сталось би з кожним иншим. Коли пан військовий мін стер не вірить мені, то нехай він питає про це своїх кавалеристів. Звичайно, не можна навчитись їздити верхи не маючи волі й відваги сісти на коня. Але одного цього не досить, а треба, щоб кінь та їздець були підготовлені, та щоб були певні умови, коли хочуть, щоб верхова їзда була успішною. Так само необхідними являються певна ступінь зрілости пролетаріату, капіталістичної продукції та теоретичного розуміння для того, щоб із відваги пролетаріату та його волі до політичної і соціальної влади вийшло щось добре. Приклад з верховою їздою говорить за це, а зовсім не е п р о т и. Коли вже разом з Троцьким, який ображається за „пашквіль“, говорити про „немудрість“, то немає нічого

більш немудрого, як переконування анальфabetів в тому, що досить їм мати тільки відвагу повірити в свою здатність виконати найбільше складну справу і вони ту справу виконають. Їм, мовляв не треба нічому вчигись. Практика навчить їх усьому. За царизму в Росії думали, що генерал все знає, не учившись. Йому, мовляв, можна дати який угодно ресорт і він всюди буде на місці. І большевики не позбавились немудрого переконання, що разом з посадою Бог дає також і потрібне до того розуміння; вони зробили певний поступ лише в тому відношенні, що говорять про пролетаріят те, що царі думали про своїх генералів. Однак, можливо, що проти прикладу з верхової їзди буде піднесено таку думку. В наші часи починають їздити верхи на виучених конях, з таким досконалим технічним апаратом, як сідла, стремена, поводи, та по вказівках досвідчених їздців. Але колись мусіла людина почати сідати на коня необученого, без учителів їзди, без приладдя до їзди. Перші люди, яким прийшло на розум їздити верхи, мусіли мати сміливість сісти на коня без попередніх підготовань. Перед тим було для них цілковито неможливим здобути якийсь досвід що до верхової їзди. Значить тільки через те, що вони сідали на коня, могли вони утворити необхідну зрілість умов для правильної їзди верхи.

Цього ніби не можна заперечувати; але це не так. У всіх майже справах нема нічого труднішого, як досліджувати перші початки. Вони здебільшого ховаються в темряві. Особливо що до явищ, які почались за доісторичного часу, бо тут доводиться оперувати посередніми доказами та строїти гіпотези.

Мені здається, що все говорить за те, що людина вчилася їздити верхи не на коні, а на ослі, якого називають як тварину для верхової їзди в часи давніші ніж коня.

Осел був менше темпераментним, плохішим, низчим; на нього легше було сісти. Після того, як привчили осла носити мертвий тягар, скидання якого не робило великої шкоди, після того, як винайшли поводи для управління, стали використовувати його також і для перевоження людей.

Загнузданого коня вживали мабуть спочатку для того, щоб улекшити біг молодим бистроногим хлопцям, які бігли поруч з конем міцно тримаючись за гриву коней, що їх напівнесли, напівволікли. Тільки після того, коли таким спо-

собом кінь став товаришем людині після того, як на нього було перенесено досвід, який було здобуто при поводженні з ослом, та використано технічне допомогове приладдя — тільки тоді для людей, що добре обзнайомились з конем, були створені передумови для того, щоб сідати на коней, які були спеціально приручені. У народів-верхівців людину з конем зв'язує наатісніща дружба. Тільки з такими, вихованими людиною, а не з дикими, спійманими кінями могли удатись перші спроби їздити верхи.

Значить, оцінений і з цього боку приклад з верховою їздою показує, що необхідна певна зрілість передумов для того, щоб могли мати успіх спроби сісти на коня та поставити собі його до служби.

Хто схоче зризикувати на „чисто большевицький експеримент” с. т. без необхідних попередних підготовань, без знання природи коня, не маючи великого, надбаного вправами хисту, без сідла, стремен та поводів схоче сісти на коня, покладаючись на запевнення Троцького, що треба лише сісти верхи на коня, а всьому іншому навчить його досвід, — той матиме перший досвід такий, що протягом кількох хвилин лежатиме в ривчаку, в кращому випадкові побитий і подряпаний, а більше ймовірно, що й зі зломаним карком.

Російський народ та пролетарі всіх країн, оскільки вони співчують комунізмові, тішаться вже тепер наслідками большевицьких метод найбільше швидкого поступовання наперед.

Але Троцький не почуває себе переможеним. Він запитує, звідки ж пролетаріят має взяти необхідну для нього зрілість раніше, ніж він здобуде в свої руки владу.

„Буржуазія не споруджує для пролетаріату академії для вивчення державного управління і не передає йому керму державою для тимчасових спроб”. (ст. 82).

Очевидно, Троцький не знає інших засобів для пролетаріату до виховання та вищого розвитку. Він зовсім забув, що боротьба проти буржуазії, довголітня к л я с о в а б о р о т ь б а, являється академією пролетаріату. В цій боротьбі він утворює величезні організації зі складними завданнями управління. Ця боротьба примушує його утворити свою пресу, штовхає його до звернення уваги на вивчення структури громадянства; вона дає йому все зростаючий вплив на державу і громаду та все зростаючий досвід в цій сфері.

Це є метода, якою пролетаріят здобуває собі здатність „сидіти в сідлі.”

Уже в 1850р., коли Маркс іще був близький до Бланкістських ідей та добачав вияв хлясової боротьби головним чином у формі горожанської війни, він звертався до своїх противників—путчистів із „союзу комуністів” з такими словами: „Ми кажем робітникам: Ви повинні провадити 15, 20, 50 років горожанської війни та народньої боротьби не, для того, щоб змінити відносини, а л е д л я т о г о, щ о б з м і н и т и с а м и х с е б е т а с т а т и з д а т н и м и д о п о л і т и ч н о г о п а н у в а н н я,—в той час, як Ви кажете: Ми мусимо здобути владу негайно, або мусимо лягати спати.”

Комуністи люблять цитувати Маркса часів приблизно 1848р., але вони не виказують ніякого інтересу до тільки що наведеної цитати.

Однак Троцький має на поготові ще один аргумент, який йому здається „можливо найбільш важливим.”

„Ніхто не дає пролетаріату до вибору, чи хоче він сидіти на коня, чи ні; чи він має захопити владу негайно, чи відкласти її на далі.” Подібні ситуації, звичайно, трапляються. Таке становище було в Росії в 1917р. після воєнної поразки.

До наведеного в горі уступу дуже погане пасує конвульсійне стремління запалити революцію в цілому світі, не зважаючи на дані реальні відносини в різних країнах поза межами Росії.

Ми тут не ставимо питання, чи слід було пролетаріату захоплювати політичну владу в Росії чи не слід; бо російська революція 1917р., як і кожна велика революція, була стихійним явищем, котрому також мало можна було перешкодити, як і викликати його на власне своє бажання. Але цим ще не дано відповіді на питання, що мали робити в такому разі с о ц і я л і с т и. А тут для Марксиста питання ясне: вони мусіли взяти на увагу ступінь зрілості економічних односин та пролетаріату і після того визначити ті завдання, які треба поставити перед переможним пролетаріатом.

Доки не було ще Марксистського розуміння історії, по якому історичний розвиток залежить од економічного, а цей останній відбувається по певних законах і не може перескочити черз якусь фазу розвитку,—до того часу ре-

волюціонери в часи перевороту не бачили ніяких обмежень своєї волі. Вони намагались одним скоком досягти найвищого. При цьому вони терпіли фіяско, а через те кожна революція, не дивлячись на те, що вона несла з собою поступ, кінчалась провалом революціонерів. Маркс же учить, що в революційні часи треба ставити такі завдання, які можна розрішити за допомогою даних засобів та сил і тим уникнути поразки.

Цю методи рекомендували меншевики в Росії, а в Грузії приклали її з повним успіхом. Навпаки большевики поставили російському пролетаріату такі завдання, які він не міг здійснити при незрілості тамошніх односін. Нема ніякого дива, що їхній комунізм провалився, але так само цілковито зрозумілим являється і те, що всі нікого не ненавидять більше від меншевиків бо існування меншевиків та їхні успіхи в Грузії являються постійним докором большевизму за те, що він своєю метою погубив революцію, яка при иншій методи могла б закінчитись з повним успіхом.

Через це большевики мусіли в Росії і Грузії нищити меншевиків у спосіб найбільш ганебний і жорстокий, наклепувати на них перед міжнародн'м пролетаріатом та виставляти їх як контр—революціонерів.

Розуміється, оббрехування, як засіб політичної боротьби, часто ставить брехуна в ніякове положення. Так, наприклад, мені розповідали, що підчас Денікіна у Брянську появились большевицькі агітатори. Як і скрізь вони розповідали робітникам, що меншевики в союзі з Денікіним. Таким—чином вони хотіли вбити двох зайців: Денікіна і меншевиків. Однак то були по меншевицькому настроєні робітники, які заявили, що коли меншевики йдуть з Денікіним, то мабуть він порядна людина і через це вони не хотіли йти до війська.

І тільки, коли виступили меншевики та стали доводити робітникам, що большевики брешуть і що боротьба з Денікіним являється обов'язком кожного меншевика, тільки тоді удалась мобілізація і салдати меншевики в боротьбі проти Денікіна виказали себе в червоній армії як найкраще. Про це Троцький сам знає дуже добре.

Однак він продовжує іменувати меншевиків союзниками Колчака й Денікіна, як то є на ст. 46 його крижки. Правда, вона вся повна такого роду перекручування дійсности.

III.—Демократія.

А) ПРИМІТИВНА ТА МОДЕРНА ДЕМОКРАТІЯ.

Тепер переходимо до питання про демократію. Через що я її домагаюсь? Про це Троцький говорить так:

„Теоретичне ренегацтво Каутського полягає в тому, що він, визнаючи принцип демократії за абсолютний і незмінний, вертається від матеріялістичної діалектики назад до природного права. Те, що марксизмом визнано було за движучий механізм буржуазії та лише тимчасово мало бути політично використано пролетаріатом для підготування революції, те Каутський санкціонує знов, як щось найвище, як якийсь основний закон, котрий стоїть понад клясами та котрому мусять бути підпорядковані всі методи пролетарської боротьби.

Принцип демократії — суверенітет народу, загальне та рівне виборче право, різні свободи — виступають у Каутського в ореолі етичного мусу. Він абстрагує їх од їхнього історичного змісту та представляє їх, як щось непорушне й сьятє.“

Доказів цього мого „метафізичного гріхопадіння“ Троцький не подає. Він не наводить ані одного рядка із моїх праць, які виказали б, що для мене демократія являється „категоричним імперативом“, якимсь абсолютним етичним мусом, якоюсь вимогою „природного права.“

Троцький, мабуть, думає, що він наводить докази, коли говорить так:

„Почуваючи, як хитається під ногами історичний ґрунт в питанні про демократію, Каутський переходить на ґрунт нормативної філософії. Замість того, щоб дослідити, що є, він розмірковує над тим, що мусить бути.“

Виходить, значить, так, що міркувати над тим, що

м у с и т ь б у т и, може тільки той, хто стоїть на ґрунті абсолютного „етичного мусу“. Як же буде тоді з соціялістами всіх шкiл, включаючи сюди Маркса й Енгельса, Ленiна та Троцького? Чи можна бути соціялістом, коли обмежитись досліджуванням того, що є, і не виставляти програми того, що мусить бути? І чи не є сама комуністична диктатура всюди, крім Росії, нічим іншим, як тим, що „мусить“ бути. Та у Росії, де большевики зорганізували державу по своїй вподобі, вони не обмежуються досліджуванням того, що є, але висловлюються також в рішучій формі і про те, що мусить бути. Однак те що на їх думку, мусить бути, не зостається довший час однаковим, а змінється що-два місяці. В даний момент (червень 1921) Ленінське розуміння того, що мусить бути, відноситься до капіталізму, який буде їсти із щедрої руки большевiдів.

Через те, що Троцький не виявляє нахилу обґрунтувати свої обвинувачення проти мене, я міг би спокійно по-лишити їх без обговорення. Але, на жаль, і в соціялістичних рядах є люди, що подібно до Троцького не знають иншого обґрунтування демократії, як тільки природно-правове. Тому необхідним являється висвітлити це питання.

Наскільки я далекий од того, щоб обґрунтовувати демократію з погляду природного права, або етики, — свідчить уже той факт, що близько трицяти років я одріжняю п р и м і т и в н у демократію, яка відповідає відносинам старих часів, од демократії м о д е р н о ї, яка повстає одвочасно з модерним індустріяльним капіталізмом.

Останній раз я обговорював це питання в ряді статей які були поміщені в травні та червні 1917 р. в „Neue Zeit“, а потім появились окремою брошурою під назвою „Визволення нації“*).

В цій праці, в звязку з умовами миру, що їх очікували, я обговорював становище соціал-демократії що до самоозначення націй; цю вимогу зідливо висміював тоді Кунов та инші, як „дрібно-буржуазну ідеологію“ [див. його книжку „Partei Zusammenbruch“ 1915 р. ст. 33].

Питання про демократію було там зачеплено тільки побіжно. Тоді, на весні 1917 року, большевизм ще не виявив своєї антидемократичної суті і для кожного соціяліста демократія представлялась само собою зрозумілою річчю.

*) Український переклад вийшов у Києві 1918 р. Видання „Робітничої газети“. Перекладчик.

Цєю власне обставиною і пояснюється, що тоді одріжненню примітивної демократії від модерної не присвячувалось такої уваги, якої очо, на мою думку, заслуговує через те, що має надзвичайно велике значіння.

Тепер, коли в соціалістичних рядах ідуть горячі дебати про демократію, конче необхідно вяснити ріжницю між примітивною а модерною демократією, а після того з повною очевидністю виявиться і сама необхідність демократії.

Я вважаю через це потрібним зараз передрукувати тут витяг із своєї брошури „Визволення націй”. Там я дав уже в 1917 році відповідь на критику Троцького 1920 р. Вона знаходиться в другому розділі „Примітивна демократія” і в третьому розділі „Модерна демократія”.

Пр о п р и м і т в н у д е м о к р а т і ю там говориться:

„Соціал-демократія, як міжнародня і демократична партія, мусить завжди виступати в обороні права народів на самоозначення. Але подібно до того, як і сама соціал-демократія є продуктом певних історичних умов і не може явитись там, де таких умов нема — власне, де нема капіталістичних продукційних відносин — так само й самоозначення народів звязане з певними історичними умовами. Воно має дуже відмінний зміст у різних народів та, навіть, і у того самого народу в ріжні часи.

Через те, коли виступають проти прикладення права на самоозначення до всіх народів на один манер, то для того мають повну рацію. Не мають, однак, рації, коли цей аргумент висувають проти нас, бо якраз ми постійно побоювали такого роду шабльони.

З часу, коли появилось в 1893 р. перше видання моєї книжки „Парламентаризм і демократизм”, я постійно вказував на ріжницю між модерною і примітивною демократією. Ця ріжниця має ґрунтовне значіння для зрозуміння форм, які може прийняти при певних умовах самоозначення народів, а тим самим, очевидно, має значіння і для програми миру соціал-демократії. Через це, перед тим, як перейти до дальшого, тут треба ще раз спомнитись на ній. Читача, котрий схотів би ближче ознайомитись з цим предметом одсилаю крім згаданої тільки що книжки, до моєї праці „Національність і інтернаціоналість.”*)

*)Український переклад вийшов у 1915 р. Видання партії Укр. Соціалістів революціонерів. Перекладчик.

Людина є по своїй природі не тільки соціальною, але й демократичною істотою, або, висловлюючись точніше, одною з прикмет її природи є стремління до демократичної діяльності, яке вона дістала від своїх предків—звірів.

Існування й добробут кожної окремої людини залежать од існування й добробуту тої громади, в якій вона живе. Через те, кожна окрема людина має найбільший інтерес до громадських справ, старається впливати на них. Тому первісно окремі люди—принаймні однакового роду та однакового віку—являються майже зовсім рівними між собою. Звичайно, є природна різниця між окремими індивідуумами: одні бувають сильніші та розумніші від других і через це мають більший вплив у громаді. Але ця різниця в умовах примітивних відносин має дуже невелику амплітуду. Всі живуть в однакових умовах; засоби продукції та зброя нескладні і кожний може їх собі здобути або зробити; ніхто не може придбати такого знання, яке цесьший час було б недоступне для иншого; ніхто не може примусити другого служити йому або збільшити свої сили силою инших. Як би високо не піднялось значіння окремої людини в громаді завдяки її особистим здібностям, вона всьж таки завжди остається в залежності від загалу; загал далеко сильніший од неї; ніхто не може опанувати загалом, а кожний мусить йому служити; загал все є найвищою інстанцією. Він виявляє себе в народніх зібраннях, що найменше всіх дорослих чоловіків.

Ця первісна демократія задержується на протязі більшої частини дотеперішньої історії людства, аж до переходу до осідлості, розвитку хліборобства та повстання городів. Марки, сільські та городські громади первісно організовані були демократично.

Ця демократія основувалась на усности. Всі публичні справи полагоджувались усно; вибори відбувались через виголошення; закон, право та історія громади передавалась усно із роду в рід; всі відомости, які могли мати значіння для публичности, також передавались усно.

Така виключна роля усности була наслідком нескладности й простоти процесу продукції; який змінюється дуже помалу; ця стадія розвитку продукції вимагає невеликого знання, котре—шляхом прикладу та усного навчання передається від батька до сина, від матері до дочки, не мінючись на протязі людської пам'яті. Вона була наслід-

ком обмеженості економічних відносин, які відбувались в тісному крузі, так що їх можна було полагоджувати шляхом особистих переговорів. Народні маси для своєї економіки не потребували уміти писати та читати. Ці знання були для них зайвими і для політичних цілей. Первісна демократична громадність знаходилась в цьому свої межі. Вона могла розширити свою область так далеко, наскільки у кожного члена громади була ще можливість приходити на народні зібрання, говорити на них, розуміти їх справи, брати участь у виборах та рішеннях шляхом усного голосування.

Всяке розширення громадськості поза ці межі відбувалось за рахунок демократії. Об'єднання первісних демократій, с. б. марків та громад, у більш громадські організації—в держави—переведено було силою, що стояла над тими демократіями та їх опанувала. Це об'єднання могло статись після того, як стала можливою сама та сила. Держава з самого початку свого існування являється організацією панування, вона є противником демократії. Це відноситься також і до стародавніх так званих демократичних держав. Вони також були організаціями панування та визиску народніх мас класою, що захопила державну владу. Демократичного в них було тільки те, що громада, яка панувала над іншою громадою (а також і над невольницькими робітниками—у своїй власній громаді) була демократично організована.

Однак ніде такого роду демократичні держави не вдержувались довго. Ні знання народніх мас, ні організаційні форми, на яких ґрунтувалась первісна демократія, не вистарчали для тих завдань, котрі поставали перед державою із самого її характеру, як організації панування. До таких завдань належали зовнішня політика й війна.

Як ми вже бачили, первісні демократичні громади мали свої певні межі, що були зв'язані з їх внутрішніми умовами. Де така громада ставала осідлою, вона не мала ніякої потреби розширювати свої границі. Природний зріст населення міг часом спонукати її розпросторитись поза ці границі. Наслідком цього було не стремління до розширення зайнятого громадою простору, а виселення надлишки населення та заснування своєї власної громади. Потрібний для того простір можна було здобути у природи, наприклад, викорчування лісу, або одібрати у несильнішого народу. Так коли не коли приходило до війни з причин природного зросту населення.

Инакше стоїть справа у державах, які повстали із об'єднання примітивних громад. Самі в собі вони не обмежені певними рамцями. Ця нова організація панування може розширюватись безмірно; вона родить стремління до розширення, бо багатство й сила кляс, що панують державою, зростає разом з побільшенням самої держави; більше того, стремління до розширення стає сильнішим в тій же мірі, в якій збільшується держава, бо тим більшою стає її сила супроти інших держав. Наслідком того є постійне бажання воювати з боку сильніщих держав, необхідність оборони з боку слабших, постійна небезпека війни та часті війни. Ці війни не випливають уже більше з природної необхідності завдяки збільшенню людности, а повстають вони із безмірного стремління пануючих кляс до багатства та сили. Разом з повстанням держави гине демократія і зростає вічна небезпека війни. Це є спеціальною прикметою капіталізму або імперіялізму. Ці останні вводять тільки нові моменти в те старе стремління кожної державної влади.

Але індустріяльний капіталізм виховує ті елементи, які покладуть край тому розвитку. Він виховує власних своїх гробарів а саме і н д у с т р і я л ь н и й п р о л е т а р і я т та умови модерної демократії.

Дальше, про модерну демократію я говорю слідує:

„Індустріяльний капіталізм кладе край продукції окремих підприємств та господарств для свого власного вжитку, яка до повстання капіталізму була домінуючою формою продукції в суспільстві. Тепер загальною формою продукції стає продукція товарів; торгівля та транспорт, які перед тим майже виключно служили задоволенню потреб розкоши, захоплюють усе більше предмети масового вживання. Засоби масового й далекого пересування товарів і людей зростають колосально. Засоби усного порозуміння між собою людей вистачають все менше. Одночасно природничі науки захоплюють техніку та втягають її в процес безперервних змін. Все менше відповідає вимогам продукції передана уся спадщина; все важнішим стає не тільки для провідників продукції, але й для численної робітничої кляси наукове знання принаймні окремих її методів.

Розширення і зріст інтензивности сплучення, як та-
ож зміна техніки дякуючи розвитку природничих наук

все більше вимагають од народніх мас при капіталістичному способі продукції знання читати й писати. Це знання перестає бути привілеєм вищої верстви суспільства, поставленої в кращі умови.

Цим утворюються умови для популярної преси і літератури, утворюється ґрунт для повстання класи інтелігентів, які не залежать од пануючої класи і служать народним масам. Літературна мова підноситься над народніми мовами, що основані на усних традиціях,— над діалектами; вона сама стає народньою мовою і приводить таким чином до утворення в народі нової свідомости, яка розпросторюється так далеко, аж поки сягає літературна мова. Із спільности літературної мови виростає модерна нація.

Все це веде до того, що народні маси все більше стають здібними слідкувати за державною політикою та розуміти як їхнє становище залежить не тільки від близкого оточення, але й од стану та політики цілої держави. Ця залежність стану окремих клас од державної політики все зростає в міру того, як розвивається капіталістичний спосіб продукції, бо в такій же мірі зростають і господарські завдання та сила державної влади.

Але цей зріст не тільки збільшує інтерес усіх клас до державної політики, він робить неминучою для самої ж державної влади більшу участь клас в тій політиці. Завдання державної влади стають так ріжнородними, а її механізм таким складним, що він легко може відмовитись працювати, коли на нього не впливає движуча сила діездатного суспільства та його вільна критика й контролю. Вже з початку існування капіталістичної держави стало необхідним замінити ділетанське управління державою, яке в феодальній державі виконувалось великими земельними власниками, системою обучених урядовців з далекойдучим поділом праці. Але чим більше зростає бюрократія та набирає сили, тим більше вона перетворюється із слуги суспільства в його пана, тим більше починає вона ставити свої власні інтереси вище від громадських інтересів, тим більше стає вона неповоротною й формалістичною, тим більше зростає її хабарництво й безсердечність. Підпорядкувати бюрократію суспільству, супроти урядових тайн поставити критику незалежної преси; урядовій організації протиставити організацію вільно-заложених політичних партій; супроти централістичного завершення державної демократії, с. б. правительства,—

утворити центральне діло, яке б існувало тільки з ласки народу та дяло його силою, с. б. парламент: — все це стало потребою не тільки народніх мас, але й самої держави, бо сили держави підупадали там, де народу не щастило добитись цих політичних інституцій. Так пвстає модерна демократія, яка не є більше, подібно до примітивної, демократією роду, громади, марки, а є вже демократією держави і тим самим надає їй форми модерної держави.

Цей рух являється необхідним розвитком капіталістичного способу продукції і задержати його не можна. Він починається у великих городах, особливо в таких, що одночасно є столицями, місцем осідку правительства; однак, поволі він розширюється й захоплює менші города та села.

Але чим сильнішим стає модерний демократичний рух, тим більше народжується сильні противні йому тенденції, і то, навіть поза реакційними класами, із перемоги над якими виник цей демократичний рух. Хоч модерна демократія є продукт капіталістичного способу продукції і з початку її підтримують саміж індустриальні капіталісти, однак, тим же капіталістам вона загрожує загибеллю. Бо розвиток демократії означає зріст політичної сили народніх мас, а розвиток капіталістичного способу продукції означає поступове обернення цих народніх мас у пролетаріат. Остаточним неминучим завершенням цього процесу є здобуття пролетаріатом політичної влади, а цьому з усією силою противляться політичні класи.

Преса, партійні організації та парламент являються трома найбільшими засобами модерної демократії, що характеризують нормальне її функціонування.

Сила преси зростає надзвичайно, але разом з тим, вона все більше стає знаряддям капіталістичного панування. Окремі газети стають кількосальними капіталістичними організаціями, а найважливіші засоби розповсюдження відомостей, найбільші телеграфічні бюро стають монополією правительств. Правительство та кілька великих капіталістів усе більше забирають у свої руки джерела, із яких народні маси черпають свої політичні інформації.

Знов же політична партія, яка набірає такої сили, що починає впливати на державну політику, потребує цілого ряду політиків та урядовцв, котрі цілком посвячують себе роботі в цій партії. В зменшеному, але не в кращому виданні, появляються тут тіж самі негативні явища та

протинві демократії тенденції, с. б. тенденції проти опанування народніми масами політикою, які ми вже мали нагоду підкреслити, як прикмету державної бюрократії.

Найгірше проявляють себе професійні політики в парламентах, де доходить до парламентського кретинізму, с-б. до обмеження всієї політичної думки стінами парламенту, який трактується як існуючий сам про себе світ, що може видавати закони для зовнішнього світу, але не приймає від нього ніякого закону.

Нарешті, під час виборів у парламент поруч з впливом капіталістичної преси дає себе в знаки також і безпосередня економічна перевага капіталістичної класи; ця перевага не тільки не зменшується, але, навпаки збільшується в міру того, як організації підприємців розширюються та скріпляються. Професійні союзи робітників конче потрібні для того, щоб забезпечити їм максимум економічної сили, якої вони можуть досягти при даних обставинах; але ці союзи не в силі знищити економічної переваги капіталістичної класи. Таку саму перевагу, яку має окремих капіталіст над окремими робітниками, мають також і організовані капіталісти над організованими робітниками. Тільки в тих місцях і в ті часи, де робітничі організації розвиваються раніше, або швидче, ніж організації капіталістів, — тільки там тимчасово центр ваги пересувається на користь робітників.

Усі ті протинві демократії тенденції впливають таким чином, що в капіталістичній державі демократія ніколи не може стати цілком досконалою; правдива демократія буде здійснена, як політична форма соціалістичного суспільства, тільки після перемоги пролетаріату. І тут знов виявляється протинвенство між демократією та державою.

Але сказане не означає, ніби протинві демократії тенденції настільки сильні, що вони можуть задержати поступ демократії та пролетаріату, який впливає із економічного розвитку. Вони тільки тимчасово можуть загальмувати той розвиток, аж поки незручності такого загальмування стануть на стільки великими, що їх почнуть відчувати та помічати навіть неосвічені та фальшиво поінформовані широкі народні маси. Тоді остаточне переборення того загальмування виявляється, як прорив греблі, катастрофою в формі повалення правительства, розколу партії або чогось подібного.

По суті своїй демократія мусіла б забезпечити най-

більш спокійний політичний розвиток. Коли ж модерна демократія цього не здійснює і не охороняє перед періодичними політичними катастрофами, то це через те, що вона являється одночасно і продуктом, і смертельним ворогом економічно-пануючої сили індустріального капіталізму.“

Б) ЗНАЧІННЯ ДЕМОКРАТІЇ ДЛЯ ПРОЛЕТАРІЯТУ.

Наведені вгорі мої погляди з 1917 р., які я і тепер цілковито підтримую, з повною ясністю показують, яка є в тому правда, коли Троцький пише, що я „визнаючи принцип демократії за абсолютний і незмінний, вертаюсь од матеріалістичної діалектики назад до природного права“.

Я ж, справді, доводжу, що демократія при теперішніх економічних та технічних відносинах являється і с т о р и ч н о ю н е о б х і д н і с т ю як для пролетаріату, так і для самої держави. Не маючі поняття про большевицьку державність, я наперед намалював її долю, коли вказував на те, що завдання сучасної держави занадто складні та великі, щоб їх можна було виконати чисто бюрократично, без енергійної співпраці суспільства та його цілком вільної критики. Я додавав, що без демократії зростають хабарництво та безсердечність бюрократії і гинуть сили держави.

Троцький може заявити, що намальований тут розвиток неправдивий. Тоді нехай він буде ласкав доказати противне. Але далеко, мабуть, зручніше замість того, щоб доказувати противне, просто замаркувати мене, як прихильника природного права. Поки мені не буде доведено противного, я остаюсь при своєму переконанню, що не можна здержати прогресу демократії так само, як неможна здержати прогресу пролетаріату, бо цей прогрес впливає із того самого джерела, що й прогрес великої індустрії та транспорту. Тимчасові рухи назад нічого не змінюють в загальних результатах.

Але наведені вгорі мої думки показують не тільки непереможність демократичного руху, а доказують також, що я був цілком свідомий того, що демократія не означає перемоги, а тільки утворює терен для боротьби; що вона не є тим щасливим краєм, де смажені голуби соціалізму сами летять пролетаріату до рота.

Щоб додержатись порівняння, яке зробив Троцький, я

скажу, що демократія є тим необхідним манежем, до пролетаріят учиться їздити верхи. Та й сам Троцький примушений визнати це:

„На протязі десятиліть боровся і розвивався пролетаріят Франції, Німеччини та інших важніших країн, використовуючи витворені демократією установи та утворюючи сильні політичні організації.“ (ст. 17)

Не вважаючи на це „марксизм“ мусить „демаскувати“ демократію, як буржуазну машинерію; ту демократію, за яку пролетаріят боровся проти буржуазії починаючи від руху англійських чартистів та революції паризьких робітників у лютому 1848 р. і кінчаючи боротьбою за виборче право, що провадилась за останні десятиліття в Австрії, Бельгії та Пруссії.

Троцький визнає, що „буржуазно-демократична держава утворює в порівнанні з абсолютизмом більш сприятливі умови для розвитку трудящих.“ Але він додає, що ця держава:

„Обмежує цей розвиток границями легальности, штучно прищепляючи та закріплюючи серед вищих верств пролетаріату опортуністичні звички та легалістичні забобони. Школа демократії виказала себе цілком незадовольняючою для того, щоб штовхнути німецький пролетаріят на революцію в момент, коли загрожувала воєнна катастрофа. Для цього потрібна була варварська школа війни, соціал-імперіалістичних подій та безприкладної поразки. Після цих подій, які змінили дещо в цілому світі та, навіть, в Ерфуртській програмі, висувати загальні місця про значіння демократичного парламентаризму для виховання пролетаріату, — це значить впадати в політичне дитинство. В цьому як раз і полягає нещастя Каутського.“ [ст. 17 і 18]

Хай я буду бідна, по дитячому наївна людина; але мушу признатись, що я такий нещасливий, що неможу ніяк вишукати в аргументації Троцького чогось серйозного. Я кажу, що демократія, як державна форма, являється необхідною для того, щоб розвинулась сила і здатність пролетаріату до свого самовизволення. Мені ж заявляють, що це неправда, що демократія присипляє та знесилює пролетаріят. Уже буде півстоліття тому, як теж саме твердили Бакуністи-анархисти, полемізуючи з Марксом. Через що ж їх погляди з того часу стали більше правильними?

Енергія класової боротьби залежить не від конститу

ції держави, а від гостроти класових противенств, що означаються врешті, не політичними, а економічними відносинами. Коли глянути на сучасну Англію, то зразу стане ясным, наскільки смішним являється твердження ніби демократія присипляє пролетаріят. Правдою є, що німецькі пролетарі не відповіли революцією на загрозу воєнної катастрофи, але ж ми ніколи не твердили, що демократія гарантує вибух революції як раз в той момент, який нам здається найбільш бажаним.

В противність демократії „варварська школа війни“ здається Троцькому кращою вихователькою пролетаріяту. Але, на жаль, війна має два зовсім різні боки—перемогу і поразку. Р е в о л ю ц і ю в и к л и к а л а н е п е р е м о г а , а п о р а з к а .

В д е р ж а в а х - п е р е м о ж ц я х війна поробила робітників не революційними, а п'яними від перемоги. У Франції, Англії, і Америці в перші роки після війни соціалістичний рух ослаб надзвичайно сильно.

В п е р е м о ж е н и х д е р ж а в а х поразка розклала армії і тим привела тимчасово пролетаріят до влади. Але одночасно війна розколола пролетаріят на ворогуючі фракції; деградувала значну його частину в моральному, інтелектуальному та фізичному відношенні; в найвищій мірі збільшила серед нього кримінальність, жорстокість та сліпу віру в силу; наповнила їх голови нездійсними ілюзіями. Через це ніде пролетаріят не міг удержати здобутих позицій влади: найменше ж це вдалось йому в Росії, де він мусів дуже скоро передати владу новій бюрократії та новій армії.

Уважати військову людину за соціалістичного виховувача — це ідея, справді достойна військового міністра, але не соціаліста.

Тай взагалі, яке має відношення до аргументації війна? Ми питаєм, який у с т р і й д е р ж а в и найкраще відповідає інтересам пролетаріяту: нам же відповідають; не демократія, а війна і поразка. Чи, може, війна є державним устроєм? Або, може, ми мусимо сформулювати думку Троцького таким чином, що абсолютизму, корегованому зрадницьким убивством, він протиставить демократію, кореговану війною та поразкою? Очевидно, тільки ці відрдані явища можуть помирити його з демократією, с. б. з демократією в буржуазній державі. Як справжній больше

вик, Троцький домагається демократії тільки від противника. Людяности та порядности большевики постійно вимагають тільки від и н ш и х.

Комуністи всіх країн безмірно обурюються на кожне правительство, яке не дає їм повної свободи преси, зборів, союзів і т. д. Але на домагання такої свободи в совітській республіці вони не мають у відповідь нічого іншого як кепкування.

Троцький зауважує на мою адресу:

„Каутського, автора величезної кількості книжок та статей, непокоїть одна точка, а саме свобода преси. Хіба, мовляв, допустимо забороняти газети? (ст. 44).“

Мушу признатись, що в цій точці я чую себе дуже винуватим. Я, справді, написав велику кількість книжок та статей і цей мій старий дефект так глибоко вкорінився в мене, що, боюсь, я вже його ніколи не позбавлюсь. Але большевики занадто пізно відкрили його у мене, власне тільки тоді, коли я почав їх критикувати. До того ж часу вони підкріпляли мене в цій поганій звичці, ретельно допомагаючи мені перекладанням та розповсюдженням моїх праць. Большевицьке державне видавництво ще й тепер друкує та поширює „величезне число“ моїх книжок. Мої всі твори обявлені державною власністю.*)

В такій же мірі, як випад большевиків проти моєї літературної плідності, дивним являється і погляд Троцького, ніби то свобода преси є справа, якою інтересуються тільки літератори і то тільки з особистих причин. Цей погляд Троцький засвоїв собі тільки тоді, коли перестав бути літератором, а став військовим міністром.

В дійсності ж, розуміється, свобода преси, як і кожна інша форма свободи, мають надзвичайно велике значіння для широких народніх мас, для їх виховання та інформації. Ці народні маси зможуть розібратись в політиці тільки тоді, коли супроти урядової преси буде поставлена незалежна преса, що витягатиме на дерне світло всі нег'ятивні сторони державного життя та освітлювати всі явища з найріжнородніших боків. Зовсім неправильно думати, ніби свобода парламентської дискусії, свобода преси та

*) Само собою розуміється, що праці Каутського, як і інших соціалістичних авторів, що містять в собі критику большевизму, в совітських республіках не друкуються, їх поширювання не дозволено й гостро карається.

організації потрібна тільки там, де пролетаріят бореться, а не там, де він панує.

Навіть пануюча класа не є ідентична з правительством та його органами. І вона також потребує свободи критики правительства та можливості одержувати інформації самостійно і незалежно від правительства.

Вже у своїй статті з 1917 р. вказував я на те, що завдання модерної держави так ріжноманітні, що їх не можна задовольняючи здійснити чисто бюрократичним шляхом без співробітництва суспільства та його ріжнородних органів, без найширшого самоуправління в найріжнородніших галузях громадського життя.

Ще в більшій мірі, ніж до буржуазної держави, відноситься це до держави пролетарської, де до старих завдань доточується ціла низка нових. Як раз тут потрібна найновіща демократія: перше, щоб поборювати всяку бюрократичну закостенілість, інертність, плутанини та хабарництво, а друге, щоб розвивати в масах здатности, необхідні для успішної їх співпраці, при розрішенні державних завдань. Ці здатности розвиваються уже тепер в демократичних державах, але в обмежених границях. Кольосальні завдання соціалізму вимагають більшого. Раніше, ніж сідається верхи на коня, мусять існувати певні передумови, щоб той, хто сідає на коня, удержався на сідлі. Це ми вже бачили. Але хист досконалого їздця виявляється тільки тоді, коли він сидить на сідлі. Пролетаріату доведеться ще багато де-чому вчитись, коли він прийде до влади. І через це йому особливо потрібна демократія.

В Росії тепер існує тільки правительствена преса, тільки засновані або дозволені правительством видавництва книжок; правительство розпоряджає всіма друкарнями та всім папером, так що навіть нелегальна преса, як то було за часів царизму не може існувати. Від волі правительства залежить, яким партіям воно захоче дозволити існувати; професійні союзи та кооперативи поставлені під опіку органів влади. Це є стан, який не тільки не сприяє духовному розвитку мас, але надзвичайно його затруднює; він робить ті маси нездатними визволити себе та розвивати соціалістичні інституції, які можуть бути справою тільки самої робітничої класи, а не бюрократії або партійних диктаторів.

В) ЗАГРОЗА ДЕМОКРАТІЇ З БОКУ РЕАКЦІЇ.

Через що ж політичне панування пролетаріату не можна поєднати з демократією, яка необхідна пролетаріату в його класовій боротьбі в буржуазній державі?

Для цього наводяться дві причини:

Перше: економічна сила капіталу така велика, що соціялісти ніколи не здобудуть більшості в державі; тому вони не можуть досягти панування демократичним шляхом, шляхом рішення більшостю голосів. Соціялісти можуть прийти до керми держави тільки як меншість, тільки шляхом насильства над більшістю, шляхом знесення демократії.

Друга причина така: як тільки буржуа помітять, що демократія обертається проти них та загрожує віддати більшість в руки соціялістів, вони скасують демократію. А це знов таки примусить, мовляв, нас звернутись до насильства та до недемократичних метод.

Із цих двох причин одна виключає другу; однак це не перешкоджає комуністам користуватись обома ними разом, щоб тільки зневажити демократію. Поважно можна приймати тільки другу причину, яка по суті означає ніщо інше, як визнання значіння демократії для пролетаріату та її небезпечности для капіталу.

Ми постійно числили з можливістю того, що пануючі класи, спробують скасувати демократію, коли вона їм покажеться незручною або загрожуватиме навіть, їхньому існуванню. Однак, ми не бачили в цьому підстави для того, щоб не цінити демократію, а навпаки вважали це за причину необхідности боронити її зубами й пазурями. Ми вважали невиключеним, що із боротьби за демократію може повстати рішуча боротьба за владу в державі. Ми шукали засобів, щоб належно зустрінути спроби пануючих клас насильством усунути демократію. Що проти брутального насильства демократію треба боронити не виборчими записками, про це ми, розуміється, знали добре. Чим більше усилювалась соціал—демократія в демократії і через демократію, навіть, при неповній свободі, тим більше нас інтересувало питання про засоби оборони демократії. Більше, ніж за десять років перед війною, це було одною з найважливіших для нас проблем. Найкращим для того засобом ми вважали не повстання зі зброєю в руках, а масовий страйк. Однак, ми вважали його доцільним тільки в тому разі, ко-

либ він був скерований проти правительства, що ступило на шлях насильства над демократією, і вважали безглуздим звертатись до цього засобу для повалення правительства, що опирається на явну більшість населення. Колиб хотіли зробити спробу в аграрній країні перемогти селянську більшість шляхом масового страйку, то це мусілоб не вдатись.

Специфічно-пролетарські засоби дуже добре надаються до о · о · б · о · р · о · в и демократії і не надаються до насильства над нею.

На цій точці погляду ми стояли ще перед війною і тепер уважаємо її правдивою. Нам здається, що не зважаючи на тимчасову реакцію демократія стоїть твердіше, ніж це ми припускали раніше.

В тих державах, де пролетаріят виборів загальне виборче право, ніхто вже більше не думає відібрати його.

В Німеччині Бісмарк подарував його народові з метою боротьби проти буржуазії. Коли він побачив, що помилився та що загальне виборче право більше допомагає соціялістам, ніж шкодить лібералам, то ця „людина крови та заліза“ гірко каялася, що фальшиво оцінив загальне виборче право; зовсім так — само, як півстоліття пізніше зробив це інший „людина крови та заліза“ — Троцький. Але Бісмарк не одважився скасувати загальне виборче право, а тільки позбавив соціялістів свободи преси, зібрань та союзів. Загальне ж виборче право лишилось разом з виборчою боротьбою та парламенцьким імунітетом; засоби сполучення у високоіндустріяльній Німеччині були вже настільки добре розвинені, що можна було обійти всі заборони. Дякуючи загальному виборчому праву поборено було й закон проти соціялістів.

Війна, котра завжди є несприятливою для демократії, принесла зі собою у всіх воюючих державах тимчасові обмеження демократичних свобод, але загального виборчого права це не торкнулось. Скоріше війна та її наслідки ще поширили виборче право, — навіть — в Англії, — не дивлячись на все зростаючий страх перед пролетаріятю.

Таку непереможену силу має демократична думка в усіх країнах з розвиненим капіталізмом.

І це легко зрозуміти, коли взяти під увагу, що демократія відповідає інтересам не тільки пролетаріату, але й наших верств широких народніх мас. До того ж серед пролетаріату в демократії заінтересовані всі його кола, а не тільки соціялістично настроєні.

За демократією стоїть далеко більша сила, ніж за соціалізмом; демократія починає свій переможний похід раніше від соціалізму і може з успіхом затвердитись навіть при таких обставинах, коли соціалістичні партії мусять одступити назад.

Було б великою помилкою із теперішних відносин в таких одсталих країнах, як Росія та Угорщина робити висновки що до майбутности демократії в індустріально-розвиненому Заході Європи. Але навіть там, де випадково несприятливий збіг обставин приводить до тимчасової загибелі демократії,— і там все таки соціалістичні партії матимуть далеко кращі вигляди на успіх, коли вони насамперед старатимуться знов привернути демократію як базу для боротьби, ніж коли вони спробують даній якійсь диктатурі протиставити, як ціль встановлення своєї партійної диктатури.

Значить, друга із двох згаданих тут заперечень демократії зовсім не говорить на користь поглядів тих, що зневажливо ставляться до неї.

Г) ОБЕЗБРОЄННЯ БУРЖУАЗІЇ.

Розглянемо тепер перше заперечення, котре говорить, що соціалізм можна реалізувати як справу меншости с. б. недемократичним шляхом.

При голосуванні в 1871 р. за німецьких соціалістів голосувало трохи більше одного процента виборців; тепер вже вони близькі до того, щоб одержати більшість голосів і, мабуть, мали б більшість, коли б не наступив нещасливий розкол. І що-ж вони не зможуть ніколи її здобути?

Але комуністи кожную соціалістичну партію, яка не хоче танцювати під їх дудку, зачисляють до контр-революціонерів. А що комуністи не мають ніяких надій та те, що вони здобудуть більшість в якійнебудь цивілізованій країні, в цьому я певний. При такій постановці питання вони мають підставу відноситись з повним недовір'ям до демократії.

Які ж методи хочуть вони протиставити демократичним методам? Їхня формула дуже нескладна: озброєння комуністів, обеззброєння всіх інших.

Це, справді, є рецепт, що вражає своєю незвичайною дієюю силою: партія, що одна тільки має в руках зброю

коли вся решта населення безоружна, може робити в державі що схоче аж до того часу, поки не загине сама. Бо ж відомо, що на багнетах не можна довго сидіти, а зі зброєю в руках дуже легко ґрунтовно зруйнувати процес продукції; але трудно поставити його на нові підвалини та пустити його в рух. Для цього що найменше потрібне діяльне співробітництво продуцентів. Коли ж цього можна досягти, то для чого наперед озлоблювати проти себе продуцентів скасуванням демократії та оружним насильством? Однак, ми ще прийдемо, в іншому місці до обговорення питання про примусову працю.

Для методи оруження виключно революціонерів перше затруднення виникне не тоді, коли меншість працюючих народніх мас спробує накинути більшості новий спосіб продукції. Найбільше затруднення виникне уже при першому кроці. Воно зразу ж виявиться при умові, що революціонери складають тільки меншість населення. Ця меншість без сумніву, матиме перевагу, коли тільки вона одна матиме в руках зброю. Але рецепт, нажалі нічого не говорить про те, як о б е з б р о ї т и противну партію, що складає більшість населення. А це ж є головний пункт.

В сучасній державі нормальним станом є стан загальної військової повинности. Тут всі класи мають зброю. Але, як відомо, Бог завжди є по стороні більше сильних баталіонів. Коли всі салдати вільно розпоряджають зброєю, то рішає більшість, однакovo чи апелюється до виборчих записок, чи до сили.

Для революціонерів, в разі коли вони представляють меншість, справа погіршується ще через те, що у війську грає ролю не тільки саме у о р у ж е н н я, але й п р о в і д. А провід є майже виключно в руках противника.

Коли б революціонери захотіли перемогти апелюючи до зброї, то при однаковому озброєнні всього населення вони мусіли б бути значно переважаючою більшістю, ніж при апелюванні до виборчих записок. Не кожний, хто охоче подає свій голос за соціяліста, відважиться одкрито збунтуватись проти військової дисципліни. Дурницею є думати, що пролетарська партія, яка при демократичних порядках являється меншстю, добаться перемоги, коли спробує обезброїти більшість.

Це все має значіння за н о р м а л ь н и х відносин. Але військова катастрофа на сході від Рену ут-

ворила виключний стан: вона розклала армії і передала в руки цивільного населення велику частину зброї. В Росії, де селяни на початку були революційно настроєні, а салдати з найбільшою завзятістю підтримували ту партію, яка обіцяла їм негайно дати мир за всяку ціну,— там большевикам удалось зібрати навкруг себе більшість озброєної сили обезброїти своїх противників; зрештою, вони організували віддану їм армію, при помочи якої здушили своїх безоружних противників, хоч ці останні складали більшість населення. Большевики напевне мають підстави боятись вироку демократії та проти такого присуду виставляти методу уруження революціонерів і обезбрення їх противників.

Однак тут, як і в інших випадках, вони намагаються представити цей цілковито винятковий випадок як правило, котре треба прикладати всюди, а їхні мнимі успіхи спокушають різного роду безтолкових приклонників успіху і поза межами Росії до бажання прикладати большевицький шаблон всюди. Органом цього шаблонування є „Третій Комуністичний Інтернаціонал”.

Але вже в Німеччині шаблони okazались непридатними. Там селяни реакційні, а не революційні; буржуазні класи також значно сильніші та більш войовничі, ніж у Росії. Вони всі також як і робітники, після розпаду армії запаслись зброєю. Вся рештка армії, що ще залишилась оддала себе в розпорядження не большевикам (спартакісти, а то комуністи), як це було в Росії, а навпаки їхнім противникам.

При цих обставинах було, розуміється, дуже добре, що робітники мали в руках зброю і не стояли безоружними проти своїх ворогів. Коли б вони тримали зброю для того, щоб дати одсіч виступу реакції проти демократичної республіки, то це було б цілком до речі.

Але німецьким комуністам, хоч вони уявляли собою невеличку меншість, прийшло в голову вжити свою зброю для малецьких місцевих повстань, які кінчились не тільки повним провалом, але й обезбренням робітництва. Німецькі комуністи практично не досягли нічого іншого, як обезбрення революціонерів і озброєння контр-революціонерів. Як що ці останні втратили тепер свою зброю, то це треба віднести на рахунок Антанти, а не тактики німецьких учеників Троцького.

Не в апелюванні до зброї, а в збереженні демократії

криються найкращі надії німецького пролетаріату. Ще в більшій мірі це відноситься до держав переможниць.

Сподіваюсь, що всього цього досить для того, щоб показати, що моя оборона демократії є не „жалюгідна утопія“, як висловлюється Троцький (ст. 24), не „метафізичне гріхопадіння“, не сентиментальна причуда далекого від життя ідеолога, а що ця оборона впливає із вивчення реального історичного розвитку та реальних умов пролетарської класової боротьби, с. б. із правдивої „матеріалістичної діалектики.“

З другого боку я охоче визнаю, що в приязирстві Троцького до демократії нема й сліду природного чи якого-небудь іншого права, нема й сліду етики Канта, або якої іншої,— але також нема навіть натяку на марксистське думання; є лише голе жадання всякими засобами удержатись при владі, яку захопила його партія завдяки сприятливому для неї збігові обставин. Це також є свого роду матеріалізм, але не той, якому належить майбутність.

IV.—Диктатура.

А) ПОГЛЯД МАРКСА:

Большевики супроти демократії висувають домагання диктатури. Але те, що висловлене ними про диктатуру в одному місці, настільки протирічить висловленому в другому місці, що трудно скласти собі ясну уяву про те, що власне вони розуміють під диктатурою. Вони покликуються на Маркса й Енгельса як писали про диктатуру пролетаріату. На жаль ці останні ніколи не пояснювали детальніше цього вислову. Вони вживали цей вираз тільки принагідно в примітках. У большевиків же він став програмом.

Але ж Троцький покликається не тільки на Маркса та Енгельса а й на мене. В 1910р. в своїй книжці „Шлях до влади“ *) я писав:

„Хоч як Маркс і Енгельс були за тим, щоб вихиснувати непорозуміння між буржуазними партіями для цілей пролетаріату, хоч як поборювали вони слово „реакційна маса“, то все таки викували вони слово про диктатуру пролетаріату, за яку заступався Енгельс ще 1891р. перед самою смертю, викували слово про виключне панування пролетаріату, як про одну форму після якої може пролетаріат виконувати політичну владу“. (ст. 12 україн. видання)

Троцький цитує кінець цього уступу і додає таку примітку:

„Так писав Каутський приблизно десять років тому назад: за одну форму влади пролетаріату він уважав не соціалістичну більшість у демократичному парламенті, а виключно політичне панування пролетаріату, його диктатуру“. (ст. 8)

Із цього виходить, ніби я власне обстоював теперішню політичну систему большевиків далеко раніше, ніж вони

*) Український переклад вийшов у вид. „Знання—те сила“. Берлін—Київ. 1920р. Перекладчик.

самі про це думали; ніби я облишив свою попередню точку погляду та перейшов на бік демократії тільки недавно, власне в той час, коли большевики розігнали Установчі Збори, за які вони саміж боролись перед тим!

Так штучно поставити питання Троцькому вдається просто через те, що він підкидає мені думку, ніби, коли я слово „диктатура“ розумію, як „виключне панування“, то цим самим я протиставляю її соціалістичній більшості в демократичному парламенті. В дійсності ж я ніколи не говорив чогось подібного. Коли в якійсь демократичній республіці соціалістична партія має більшість в парламенті, то це означає, що пролетаріят панує виключно сам, не будучи залежним од інших клас. Те місце моєї книжки, де знаходиться цитований вгорі уступ, не торкається питання про демократію або не—демократію. Про це тоді між нами не було двох думок. Там обговорювалось питання про те, чи може бути політика коаліції з буржуазними партіями засобом до зміцнення пролетарської влади. І я тоді заявляв, що дійсної влади пролетаріят може досягти тільки через чисто соціалістичне міністерство, а політика коаліції не є таким засобом, який робить зайвою боротьбу пролетаріату за політичну владу.

Коли Троцький із „величезної кількості“ моїх творів прочитає останні мої праці, то він побачить, що і тепер я додержуюсь тої точки погляду, що гасло диктатури, висунутої Марксом, слід розуміти, як виключне панування, здійснене шляхом досягнення більшості в демократичній державі.

Коли Троцький з моїх власних слів умудряється вичитати цілком протилежне тому що я хотів сказати, то можна собі уявити, з яким довір'ям нам слід поставитися до його толкування слів наших мертвих учителів, які не мають можливості боронитись проти такого занадто смілого толкування їх висловів.

Як уже сказано, вони, на жаль, не пояснили точно змісту їхнього виразу про диктатуру. Однак, їх твори дають нам до рук матеріял, на підставі якого ми можемо встановити, при якому державному устрої вони являли собі можливість здійснення пролетарської диктатури.

В 1891р. Енгельс у своїй передмові до третього німецького видання „Горожанської війни у Франції“ писав: „Паризька комуна—це була диктатура пролетаріату“.

Маркс же сам в цій книжці так описує ті основи, на яких був збудований устрій комуни:

„Першим декретом було скасовано постійне військо та замінено його на озброєний народ (Національну Гвардію)“.

„Комуна складалась із м'їських рад, обраних в окремих округах Парижу на основі загального виборчого права. Поліція, яка до того часу була органом державного правительства, негайно була позбавлена своїх політичних функцій та обернена відповідальний орган Комуни, який в кожний час можна було змінити. Комуна мала б бути політичною формою управління найменшого села, а постійне військо в краю мало бути замінене на народню міліцію з дуже коротким терміном служби. Ті нечислені, але важливі функції, які припадали б іще на долю центрального правительства, малося на увазі не... касувати, а передати комунальним, цеб то строго відповідальним урядовцям“.

(ст. 46, 47).

Такий був устрій, в якому мала б здійснитись диктатура пролетаріату!

Я не вдаюсь в деталі цього устрою, як наприклад, не торкаюсь того, що „комуна мала б бути тлом, яке працює одночасно, як законодавче і як виконавче“. Мені здається дуже недоцільним скасування поділу між діяльністю законодавчою і виконавчою, бо кожна з цих діяльностей вимагає інших якостей та інших умов праці. Але не в цм суть. Важне не те, як мала б бути організована демократія в комуні, а те, що сама комуна була нічим иншим, як демократією, і при тому такою повною демократією, що дехто добачав у цитованих вище уступах цілковите скасування державної влади, каптуляцію перед анархизмом. Такої думки був і Мерінг, розуміється, в останні роки свого життя, коли він виявляв явну симпатію свою до Бакуніна проти Маркса.

Цей погляд заходить занадто далеко. Однак цитовані вгорі тверження з певною очевидністю показують, що на думку Маркса та стадія, яку Енгельс називає диктатурою пролетаріату, характеризується з одного боку надзвичайною слабкістю центрального правительства, без постійного війська, без політичної поліції і лише з невеликою кількістю своїх функцій, а з другого боку виборчістю урядовців на основі загального виборчого права.

Коли й це не є демократія, і при тому не сама край-

ня демократія, то в такому разі я не знаю, як же мала б виглядати демократія. Але з другого боку ця далеко йдуча демократія не була також і капітуляцією перед анархізмом.

Під впливом студювання французької революції в початку своєї соціалістичної діяльності Маркс прийшов був до поглядів, які де в чому наближалися до поглядів якобінців і блянкістів. Під їх впливом він ще в березні 1850 р. в листі Центрального Комітету до Союзу комуністів так писав про завдання комуністів при новому вибухові революції, якої він сподівався у близкому часі: „Демократи або просто будуть стреміти до федеративної республіки, або, коли вже не можна буде обминути єдиної неподільної республіки, будуть старатись ослабити центральне правительство шляхом заведення можливо більшої самостійности і незалежности громад та провінцій. Робітники ж мусять всупереч цьому плану домагатись не тільки здійснення єдиної і неподільної німецької республіки, але й централізування влади в руках державного уряду. Вони не повинні піддаватись балаканині демократів про свободу громад, самоуправління і т. д. Як в 1793 р. у Франції, так і тепер у Німеччині завданням дійсно демократичної партії являється переведення в життя найбільшої централізації“.

До цього погляду дуже добре пасує вираз про диктатуру пролетаряту.

Але дальші студії, а особливо англійський досвід, привели Маркса до кардинальної зміни його поглядів на форму революційної державної влади, як це видно із щойно цитованих уступів про комуни 1871 р.

І пізніше Маркс виказує себе противником усякої державної влади. У своєму відомому листі, присвяченому критиці соціально-демократичного програму 1875 р., він лише:

„Свобода полягає в тому, що держава із органу, що стоїть над суспільством, обертається в орган, який являється йому підпорядкованим“.

А пізніше в иншому місці він говорить:

„Цілком недопустимою є передача державі справи народного виховання... Навпаки, і правительство, і церкву треба відсунути від усякого впливу на школи“ (Neue Zeit, IX, 2. ст. 572, 674).

Як що Маркс так гостро виступає на захист демократії проти сильної державної влади, то робить він це, розуміється, не через те, що вірить в „чудо демократії“;

таку віру він висміює, як віру тієї „вulgарної демократії, котра дивиться на демократичну республіку, як на „тисячелітнє царство“, і котра не має поняття про те, що якраз при цій останній формі буржуазного суспільства клясва боротьба розвинеється до крайнього напруження“.

Але не менше гостро виступає він проти виявлення „вірнопідданської вірности до держави з боку Лясалівської секти“.

Поруч зі зміною погляду на державну владу відбувалась також инша зміна, про яку Енгельс говорив на передодні своєї смерті, у славнозвісній своїй передмові до Марксової „Клясової боротьби у Франції“. Він указував тим на те, що під впливом загального виборчого права, рівно ж як і мілітарної техніки (а також засобів сполучення) значно змінились умови революційної боротьби пролетаріату. В 1848 р. революціонери, а з ними також Маркс і Енгельс, думали, що революція може бути тільки справою меншости. Пролетарська революція вже після перемоги, мовляли, обернеться в революцію більшости.

„Історія показала, що всі ми, що так думали, помилялись (ст. 13). Тепер, навпаки, соціалісти все більше переконуються, що перемога можлива для них тільки в тому разі, коли вони попереду здобудуть для себе народні маси“ (ст. 20).

Не дивлячись на такі великі й глибокі зміни, Маркс та Енгельс і пізніше ще говорили про диктатуру пролетаріата. Але її не можна більше розуміти в яксбінському смислі.

Як же може тепер большевизм покликуватись на Паризьку Комуну і Маркса 1871 року? Комуна й Маркс домогались скасування постійного війська та заміни його на міліцію. Совіцький уряд почав також од розпуску старої армії, але він утворив червону армію, яка є одною з найбільше числених постійних армій в цілій Європі.

Комуна і Маркс домогались скасування державної поліції, а совіцький уряд розпустив стару поліцію тільки для того, щоб завести поліцейський апарат чрезвычайки [або скорочено чека], щоб то завів у себе політичну поліцію далеко більшу, з необмеженими функціями, значно більше жорстоку, ніж була вона за часів франдузького бонапартизму або російських царів.

Комуна і Маркс домагались заміни державної бюрократії на вибраних народом на основі загального виборчого права урядовців. Совіцький же уряд усунув стару царську бюрократію, але на її місце завів нову, таку ж централізовану бюрократію, надав їй далеко ширші функції, ніж то мала давніша, бо вона має регулювати все господарське життя країни і розпоряджається не тільки свободою населення, але й джерелами його існування. Нігде громадянство не підпорядковане державі більше, як у Росії.

Маркс у своїй „Горожанській війні“ каже: „Повною протилежністю Імперії була Комуна“ (ст. 45). Совіцька республіка щодо засобів і методів управління почала, як протилежність царизму, а пізніше його перевищила. Це відноситься до всього того великого числа змін, які поробив большевизм, увесь час покликуючись на ті самі праці Маркса.

Большевики можуть заперечити, що устрій Комуни, який так високо цинив Маркс, не можна перевести в життя в сучасній великій державі. Про це можна ріжно говорити. Але грубою фальсифікацією є, коли вони, пероводячи свою диктатуру, покликаються на Маркса та на Паризьку Кому-ну, бо і Маркс, і Комуна домагались якраз протилежного тому, що роблять большевики.

Б) ДИКТАТУРА МІСТА.

Наскільки ясною є практика диктатури в Совіцькій Росії, настільки ж неясною і повною протиріччів являється теорія, котрою обгрунтовують ту практику. Большевики хапаються за своїх попередників, але виявляють цілком дивовижні, уявленя про них. Вони покликаються, наприклад, на Паризьку Кому-ну, але коли вказується на її демократичний устрій, то вони стараються викрутитися з цього таким способом:

„Товариш Ленін указав уже Каутському на те, що сароби представити Кому-ну, як виявлення формальної демократії, являються просто т е о р е т и ч н и м ш а р л а т а н с т в о м. Згідно з традиціями і планом провідної політичної партії Блянкістів, Комуна була виявленням д и к т а т у р и р е в о л ю ц і й н о г о м і с т а н а д у с і м к р а є м“. (Троцький, ст. 62,63)

Яке шарлатанство — звичайно з мого боку! Про Па

ризьку Комуни 1793 р. можна ще сказати, що вона уявляла „диктатуру революційного міста над усім краєм“. Але для цього треба було, щоб правительтво і Національне Зібрання сиділи в Парижі, який керував ними, щоб начальники армій були в Парижі та щоб сільське населення, розеднане й розпорошене, опинилось супроти могутнього й сьбеднаного Парижу.

Зовсім инша ситуація була в 1871 р. Правительство, Національне Зібрання і начальники армій були поза Парижем та збирали всі сили краю проти столиці. Вісімдесят років капіталістичного розвитку та безпосередньої участі широких кругів у політиці після великої французької революції не пройшли без сліду для сільського населення. Із напів-революційної, напів-реакційної хаотичної каші, якою воно було в 1793 році, воно стало міцною реакційною масою, котра загрожувала задушити зненавиджений Париж. При таких обставинах з боку паризьких робітників було б божевільям пробувати встановити диктатуру над Францією. Ні один із серйозних провідарів Комуни про це зовсім не думав.

Ні, часи цілком змінились. Паризьке повстання 1871 р. мало на меті не запровадження диктатури революційного міста над реакційним селом, а навпаки, всно вибухло із страху перед тим, що революційному місту загрожує насилля з боку реакційного села; стремлінням комунарів було в і д б и т и ц ю д и к т а т у р у, а не завести свою. Для цього якраз мала служити та конституція, яку пропонували провідарі Комуни для цілої Франції. Вона рішучо не надавалась до того, щоб завести диктатуру міста над селом.

В своєму стремлінні приписати мені „політичне шарлатанство“ Ленін та Троцький забули, що ще більший „політичний шарлатан“ — Карл Маркс — у своїй книжці про горожанську війну у Франції вказав на те, - що згідно з пліном комунарів „формальна демократія“, яка була заведена в Парижі, повинна була мати силу для цілої Франції:

„В короткому проєкті про національну організацію, котру Комуна не мала часу докладно розробити, виразно говоритьсь про те, що Комуна мала бути політичною формою найменшого навіть села... Єдність нації не повинна була порушуватись, а навпаки, її треба було організувати шляхом заведення комунального устрою; ця єдність мала б здійснитись через знищення державної влади, яка вистав-

ляла себе, як втілення цієї єдності, але в дійсності хотіла бути незалежною і вищою за націю, на тілі котрої вона була лише паразитним наростом" (ст. 47).

Яким чином мала б бути запроваджена диктатура міста над селом, коли державна влада позбавлена всяких засобів до того, щоб стати над нацією,—це залишається таємницею Леніна та Троцького. При всьому своєму нахабаному шарлатанстві я не відважуюсь зняти покривало з цієї таємниці.

Але припустім, що справді (хоч у дійсності це неправда!) паризькі комунари 1871 р. мали намір завести диктатуру міста над селом. Про що ж би це свідчило відносно совіцької республіки? Чи й вона хоче робити те саме? Хіба вона не хоче спіратись на робітничі й селянські ради? Коли большевики, покликуючись на Паризьку Комуну, несподівано означають тепер диктатуру пролетаріату, як диктатуру міста над селом, то доводиться прийти до висновку, що совітчики й самі гаразд не знають, якого роду має бути та диктатура, до котрої вони стремляться.

Але коли від теорії перейти до практики існуючої ніби в Росії диктатури міста над селом, то вона виявиться в дуже своєрідному освітленні: міста безлюдніють, а мійське населення масою тікає на села, щоб то диктатори тікають од власної своєї диктатури та шукають притулку у подоланих та упокорених!

В дійсності в Росії ми не знаходимо диктатури міста над селом; диктатура панує однаково й над містом, і над селом та гнітить і те й друге. Своє місце осідку ця диктатура має в місті, але це має тільки такий наслідок, що диктаторський гніт виявляється в місті з більшою силою, бо місто ближче до диктаторів, і тут скоріше може утворитись опозиція їм.

Навпаки, для селян, по власному їхньому прислів'ю, і раніше було не тільки небо високо, але й цар був далеко; і тепер вони значно далше від Леніна, Троцького та Чека, ніж нещасливе населення Москви.

Це вже такий старий звичай східних деспотів, що їхній кровавий режим одбивається головним чином на їхньому близькому оточенні; навпаки, селянин у своєму селі живе, порівнюючи, спокійно до часу, аж поки який небудь одділ салдаг буде йти повз його хату, пограбує його та згвалтує його жінку. Щоденної диктатури він мало що помічає.

Як у цивілізованій Західній Європі, так і на Сході існує велика притягаюча сила міст для сільського населення. Воно там знаходить значно більше засобів та можливостей для піднесення свого добробуту, ніж у якому-небудь сільському куті. Треба, щоб панувала цілковита безнадійність по містах, страшна нужда та жорсткий гніт, коли не тільки припиняється приплив туди сільського населення, але настає навіть помітний одплив із міст на села.

Коли таке є тепер становище у Росії, то це свідчить про те, що тамшня диктатура не має собі рівної в історії — принаймні в історії останніх століть.

В) ДИКТАТУРА І РЕВОЛЮЦІЯ.

Большевицький погляд на диктатуру є неясним і плутаним, коли мова йде про класову диктатуру, про диктатуру пролетаріату. Але він одразу стає ясним, коли в поняття диктатури вкладається звичайний зміст, щоб то коли розуміється її, як диктатуру правительств.

Диктаторським правительством є тоді, коли його панування нічим не обмежене. Крім того річевою ознаккою його являється те, що це є тимчасовий режим. Нічим необмежене правительтво, коли воно набірає тривалого характеру, зветься деспотичним.

В старому Римі, де повстала ця інституція і звідки йде сама її назва, диктатор міг бути при владі не більше шости місяців. Большевики також заявляли, що їхня диктатура має бути тимчасовою, та скінчиться, як тільки соціалізм буде здійснено й запевнено. На жаль, вони самі ж заявили, що це може продовжуватись не шість місяців, а цілу добу людського покоління. Про такий довгий період існування диктатури самі большевики думали в час розцвіту їхніх весняних ілюзій. Після того часу Ленін прийшов до висновку, що справа не йде так швидко, як він перед тим думав, та що при сучасному стані Росії необхідно попередити завести своєрідний капіталізм. Тим самим здійснення соціалізму відсунуто на неозначений час. Коли ж диктатура нероздільно звязана зі стадією переходу до соціалізму, то тривалість її стає безконечною, і вона явно набірає характеру звичайного деспотизму.

Деспотизм являється вищою точкою в боротьбі дер-

жавної влади проти примітивної демскратії. Капіталістична промисловість та капіталістичний загальний рух з його спеціальними прикметами — зростом і скріпленням пролетаріату та піднесенням інтелігентности мас — безупинно підкопують деспотизм. Тільки у відсталих країнах він іще може вдержатись. Навіть славний східний деспотизм тепер дуже сильно захитаний.

Демократія поступає неуинно вперед, вона здобуває, виборює та збільшує різні форми свободи. Одним із важніших її завдань являється забезпечення прав меншости та окремої особи проти насилля з боку державної влади.

Відносно цього процесу Троцький є сліпим. Для нього існує або абсолютна неволя або абсолютна свобода в усіх областях. Про те, що пролетаріат та взагалі низчі класи ще й до повного здійснення соціалізму можуть до певної міри виявляти спротивлення панам та визискувачам, можуть обмежувати їхню сваволю, про це Троцький, здається, не має поняття.

Він говорить:

„Щоб зробити і дивідуум святим, треба скасувати той громадський режим, який розпинає на хресті цей індивідуум. Але це завдання можна здійснити тільки залізною рукою“ (ст. 48).

Горожанська війна та тероризм, безконечне нищення людей являються для Троцького шляхом до пробудження й поглиблення поваги до людського життя. Дивні, справді, шляхи Господні!

В дійсности ті самі економічні умови, які спричиняються до поєстання демократії, разом із нею, під впливом капіталізму, виховують також пошану до окремої людської особи ще перед заведенням соціалізму.

Але є й протилежні впливи, які иноді стають так сильними, що громадські свободи в більшій чи меншій степені обмежуються або й зовсім їх касується. Через те, що в сучасній державі такий стан ніколи не може бути довготривалим, то його можна назвати диктаторським, хоч таке означення здебільшого буває перебільшеним.

Власне війна, цей давній ворог всякої демократії, постійно веде до певного роду диктатури. Однак, ні в одній сучасній державі така диктатура не дійшла до необмеженого деспотизму. В Німеччині, так же як і у Франції, та в Англії, і під час війни продовжували функціонувати пар

ляменти, а літери виходили в найгіршому разі попадали у в'язниці. Розстрілювання полонених противників стало особливістю горожанської війни.

Із практики горожанської війни часто роблять висновки, що революція, так же, як і війна, вимагає терору та диктатури сильної, ні нащо не вважаючої центральної влади. Цей погляд, однак, є дуже помилковим.

В противність до правительств часу війни, революційні правительства бувають звичайно дуже немощними. Таким було в Росії правительство Керенського в 1917р., такий між були правительство народніх уповноважених у Німеччині в 1918р., тимчасові правительства 1848р. правительства великої французької революції 1789 — 1792рр.

Це не є якимсь випадком, або чимсь таким, що можна було б однести до слабости окремих осіб чи партій; це є цілком природна річ. Революція являється наслідком розвалу старого апарату управління. Новий апарат не можна утворити негайно та примусити його виконувати свої функції з повною точністю. А без такого апарату всяке правительство буде хилитатись в повітрі та менше, ніж яке инше, буде здатним до диктаторських виступів.

Вгорі процітовано одне місце з листа Центрального Комітету Союзу Комунистів з березня 1850р., де говориться:

„Як в 1793р. у Франції, так тепер у Німеччині завданням дійсно—демократичної партії являється переведення в життя найбільшої централізації.“

До цього Фридрих Енгельс в 1885р. завважив:

„Тепер треба нагадати, що це місце основане на непорозумінні. В той час, завдяки бонапартовським та ліберальним фальсифікатам історії, вважалось за доказане, що французька централізована машина управління була заведена революцією і була вживана властиво Конвентом, як необхідна й рішуча зброя для перемоги над рояльською й федералістичною реакцією та зовнішнім ворогом. Але тепер уже є загально відомим фактом, що підчас цієї революції аж до 18 Брюмера все управління департаментів округів та громад було в руках органів влади, вибраних самими ж громадянами, і що ці органи в межах державних законів діяли цілком свободно; ці, подібні до американських провінціяльні та місцеві органи самоуправління були найсильнішим знаряддям революції“. (Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln, neuer Abdruck, Zürich 1885. s. 82).

Це відноситься до часу від 1789р. аж до вибуху війни в 1792р. До того часу не було не тільки централізованої машини управління, але не було навіть сильної, строго дисциплінованої армії; цеб то у правительства не було жадного засобу для виявлення диктаторської влади. Могутня сила революційного руху не була викликана акцією непереможного правительства, а виникла із того, що широкі маси населення однодушно виступили проти феодалних привілеїв та проти королівської влади. Цей революційний натиск мав у собі деякі елементи диктаторського, але через те, що він виходив із самої маси населення, його не тільки можна було поєднати з демократією, але більше того, він знаходив у демократії найбільше відповідні форми для свого виявлення. Правда, часом демократія була порушувана через повстання та насильства, але вони служили або для захисту демократії, як наприклад штурм Бастилії, або для швидкого знищення старого механізму гніту. Нова суспільна будова повстала не з насильства, а з демократії, без якої вона була б неможливою.

Однак, прекрасні часи, коли величезна більшість народніх мас раділа зі своєї перемоги над гнітом та одностайно стремилась до нового ладу, тривали недовго. Скоро серед народніх мас стали виявлятися класові різниці та противенства. Вони сильно загострились у 1792р., коли Французька республіка вирушила у війну з монархічною Європою. В цей час, дякуючи війні, значно зміцніла державна влада. Розуміється, державне управління було центрлізоване не зразу; лише починаючи з 1792р. було збільшено та наново дисципліновано військо, а поруч із тим була заведена система політичної поліції. Через це тільки явилась можливість для диктатури. Насамперед це була диктатура паризьких пролетарів та напівпролетарів, які організувались по секціях, і шляхом натиску своїх озброєних мас, що навівав инколи форми повстання, опановували правительством і парламентом та через них направляли армію, як проти зовнішнього, так і проти внутрішнього ворога.

Цей стан речей мають на увазі, коли говорять про диктатуру пролетаріату. Але він в усякому разі є характеристичним не для всієї революції, а тільки для часу її занепаду. Зброя, яку викував собі режим терору, обернулась зрештою проти його власного панування, а армія стала децимувати дисциплінованею для того, щоб її можна було направ-

вити проти здатної ще до боротьби частини паризьких радикалів. Диктатура привела Францію до перемоги, але революціонерів — до загибелі.

Повстання 1848 і 1871 р.р. ні в якій мірі не виявили диктаторських форм. Диктатори, що прийшли вслід за ними, були в самого початку диктаторами контр-революції, побідонесної всенщини.

Як і в попередніх революціях, так само в Росії в 1917 р., а в Німеччині в 1918 р., як уже завважено, правительства менше всього мали прикмети диктаторської влади. Подібно до того, як було в 1789 р., і тепер також грав ролю нестриманий натиск мас, який знаходив собі найкраще виявлення в робітничих радах. Пролетаріят на цей раз стояли на чолі руху та надавали йому певний розгон і напрям. В робітничих радах 1917 і 1918 р.р. революційна енергія виявилась зпочатку з такою ж силою, як і в 1789 р. у комунах Франції.

Але із тих рад в Німеччині диктатура робітників не повстала, і не могла повстати. У Франції війна вибухла в 1792 р. — три роки пізніше від початку революції. В Німеччині революція сталась після чотириохлітньої війни. У Франції революція зміцнила низчі класи та об'єднала їх у міцні організації, насамперед в клубі якобінців. В Німеччині війна виснажила й розбила пролетаріят. У Франції в 1792 р. не всі селяни були заодно, половина була за революцію, а друга половина за реакцію. В Німеччині в 1918 р. вони були поголовно реакційно настроєні і дуже добре організовані.

При таких обставинах всяка спроба завести диктатуру меншости над більшістю була б просто божевільям. Пролетарські партії мали б надію закріпитись та піти вперед по шляху до соціалізму тільки в тому разі, коли б їм удалось об'єднатись в один фронт та здобути собі більшість населення. Забезпечення демократичної республіки стало найважливішою задачею революціонерів. Це для них було б ясним з самого початку, коли б приклад Росії не спанталював був їх. Там в осени 1917 р. із революції вродилась такого роду диктатура, що більше централізованої, більш охоплюючої та більше необмеженої од неї ще ніколи не бачив світ. На цю диктатуру стали дивитись не як на випадкове явище, яке повстало із надзвичайної ситуації, а як

на форму, котру мусить прибрати кожний революційний режим.

Як мало в тому правди,— ми тільки що бачили.

Але звідки ж прийшла в Росії диктатура та які її наслідки?

Г) ДИКТАТУРА ЗМОВНИКІВ.

Та форма, якої набрала в Росії революційна диктатура тісно звязана не тільки зі свєрдня стю російських умєв, але також і з особливостями большевицької партії. Щоб це зрозуміти нам доведеться почати трохи здалека і знов повернутись до часів терору 1793 р.

Тоді перший раз в світовій історії при владі у модерній великій державі стояли низчі пролетарські або близькі до пролетаріату класи. Поворот до тієї героїчної доби пролетаряту з того часу став метою всіх передових борців за визволення визискуваних та пригночених.

Але як же цього досягти? Для паризьких секцій засобом до того було озброєне повстання. Викликати таке повстання низчих класів стало найважливішим завданням революціонерів. Але яким чином озброєне повстання здобуло свою непереможну силу? Через те, що паризькі маси були охоплені таким страшним революційним запалом, що всією своєю великою масою, з найбільшим завзяттям кинулись на свого противника, який був меншим по числу і не мав кращої зброї. Коли постійне напруження стомило маси, а проти них виступила переважаюча їх силою армія, тоді повстання, як засіб боротьби, втратило своє значіння.

Пізнішим прихильникам терористів 1793 р. та їхньої найсильнішої організації, клубу Якобінців, довелось зустрінутись зі сильним правительством, яке спіралось на вірну йому армію. А тим часом процес продукції ішов своєю дорогою одномаїтно, без насильних потрясень, які могли б викликати збурення робітничих мас. Сіра буденщина не пробуджувала в масах нахилу до нападу й натиску.

Такі умови мусіли б погасити всяку думку про повстання, коли б вражаюче протирєвство між гордою минувшиною та сумною дійсністю не пробуджувало все знова цю думку. Однак, взагалі, тільки невелике число людей, особливо відважних або з великим нахилєм до фантастичних

ілюзій відчувало потребу ще раз спробувати підняти повстання.

До цього приєднувалась ще думка про те, що маса завжди має нахил до повстання та що вона задержує спокій тільки через брак потрібного стимулу.

Змовники не помічають основної різниці між 1793 р. і пізнішими часами: тоді самі маси штовхнули проводарів до повстання, а тепер треба штовхати маси.

Ріжаниця озброєння стала занадто очевидною, щоб цього не бачили й самі змовники. Однак, вони мають надію перемогти цю перешкоду таким чином, що хочуть підготувати повстання заздалегідь, хочуть набірати зброї і виступити цілком несподівано. Таким чином вони думали зненацька напасти на військо, зробити його нешкодливым, дякуючи своїм початковим успіхам, перетягти маси на свій бік, а за допомогою їх натиску або перетягти на свій бік також і тих салдат, що хитаються, або їх залюкати.

Для всього цього потрібна таємна організація, змова для підготовлювання повстань.

Перша така змова була організована в 1796 р. тайним „союзом рівних“, основаним Бабефом: ця змова без труда була здушена і потоплена в крові основоположників союзу (1797 р.).

Однак, кільком учасникам тої змови пощастило врятуватись. Вони залишилися вірними своїм переконанням і немало вприслужились до того, що й пізніше не тільки не змерла, а навпаки знаходила собі все нових прихильників думка про підготування в тайних товариствах повалення правительства та здобуття політичної влади.

Паризькі змовники, які мали на меті продовжувати політику якобінців, хоч правда на зовсім іншому ґрунті, діставали підтримку від таких самих змовників в Італії, що захищали свої національні інтереси, а після повалення Наполеона стремились до повалення Габсбургів та їх союзників. „Карбонарі“ стали зразком для подібних же організацій у Парижі, де вони, однак набирали все більше соціалістичного характеру; до часу 1830—1848 р. р. ці тайні організації, почасти під проводом Блянкі, здобували собі все більший вплив серед пролетаріату Франції, не вважаючи на всі поразки, якими звичайно кінчались викликані ними повстання.

В цих змовах виробився своєрідний тип революціонера. Щоб змова удалася треба додержувати найбільшої тайни та залізної дисципліни. Звичайний член тайної організації не повинен був знати тих, що стояли на чолі. Керуючий комітет не був вибраний членами організації, а складався сам, призначав собі помішників, а ці вже вербували для організації членів, для котрих комітет залишався в тайні, щоб не могла статись зрада. Сліпий послух відносно невідомого й не контрольованого керуючого центру був першою умовою для кожного учасника змови. Не менше важними були також залізна сила волі та здатність ні перед чим не спинятись. Змовник постійно ставив на карту своє власне життя і кожного моменту мусів бути готовим принести в жертву чуже людське життя, коли б виникла небезпека для справи. Навпаки ясність погляду на політичну й соціальну ситуацію не була для нього необхідною. Таку ясність повинен був мати тільки керуючий комітет, в руки якого учасники змови віддавали свою долю. Дух критики просто викоринювався, бо дискусій та спору в середині тайної організації або сумніву що до мудрости провідарів не повинно бути. Гаслом змовників мусить бути: все або нічого. Коли при першій же спробі відкритого виступу їм не пощастить повалити правительство, то їх чекає смерть. Поступово йти вперед для них було неможливе. При першому ж наскокові вони мусіли або повалити свою жертву, або загинути самі.

Така була психологія змовників, і змова була одинокою формою опозиції на всьому континенті Європи для бойової частини пролетаріату, починаючи від провалу французького терору аж до сорокових років минулого століття.

Однак, в більшому числі змов пролетарі не грали рішучої ролі. Що найменше таку ж саму участь в змовах брали інтелігенти, переважно студенти, адвокати без клієнтів, лікарі без пацієнтів, журналісти без читачів і т. д., словом різного сорту бегема. Студенти, що здебільшого походили з буржуазії, постійно відбивали політику цієї остяяної, але провадили її з завзятим радикалізмом, бо не мали ще за собою життєвого досвіду й ділової практики, а необхідність дбати про свої родини не змушувала їх до обережності. В Німеччині студенти складають тепер майбільш войовничу частину німецьких націоналістів,

а у Франції, доки буржуазія була ще опозиційною, вони були настроєні дуже революційно та постачали зсеред себе багато змовників. Для більшости з них це було тільки короткою переходовою стадією, юнацьким спортом, котрий вони кидали, як тільки одержували чини та посади. Але деякі з них залишались і на далі при тих справах та збертались у фахових змовників.

Хоч і як невеликими були знання у більшости цих інтелігентів, однак їхні знання були все таки більші, ніж у робітників, і через це вони почували себе природженими проводарями робітництва.

Значно більш незалежною від такого проводу інтелігентів була инша форма пролетарської спозиції, яка утворилась в Англії, де для одкритого руху й організації мас були значно кращі передумови. Значіння руху чартистів та професійних союзів зразу оцінено було Марксом та Енгельсом; через ці організації та через цей рух, так же, як і через стадію французької революції та її попередників, вони прийшли до розуміння клясової боротьби. Згідно з цим розумінням велика боротьба пролетаріату породжується тими соціальними умовами, серед яких він живе. І тільки така пролетарська боротьба може мати історичне значіння, яка сама собою веде до усунючих соціальних противенств. Завдання перед виборців пролетаріату,—соціалістів,—полягає не в тому, щоби по власній своїй ініціативі штовхати пролетаріат до бою, а в тому, щоб надавати єднесті й пляновості боротьбі пролетарів, яка виникне із даних відносин, щоби то вияснювати робітникам суть суспільства і ті завдання, які воно ставить перед ними; вказувати їм засоби до розрішування тих завдань, які йому поставлені; організувати та концентрувати сили на тому, що в даний момент є необхідним і чого можна досягти.

З цієї точки погляду неминучими являються масова організація й масова агітація. Досягти цього можна було не в тайних кружках, а на легальному ґрунті. Треба використовувати всяку таку можливість, якою б незначною вона не була.

Визволення мас залежить од власних їх здатностей. Жадний керуючий по диктаторському комітет не може дати масам тих здатностей; вони самі мусять їх собі придбати. Соціалісти тут можуть, звичайно, стати у пригоді, але це значить, що соціалісти в першу чергу самі мусять мати

знання та ясність справи. Ясности ж не можна здобути без дискусії, а здатности до визволення себе не можна здобути без звички до самоуправління, цеб то без демократії.

Навіть, в тій державі, де не можна було здобути демократичного ладу, де не було можливости провадити відкритую організацію та пропаганду, а робітники могли організовуватись тільки потайки,—навіть там з нової марксистської точки погляду ці організації повинні були будуватись не на основі диктатури, а демократично, з широкою можливістю плодотворчої дискусії. В той час, коли Маркс та Енгельс прийшли до цього погляду, вони були ще настільки під впливом якобинських поглядів, що хоч і ставили визволення пролетаріату в залежність од його самостійности, масової організації та масової акції, але припускали, що революціонери, будучи навіть у меншості, можуть здобути в державі політичну владу в свої руки та використати її для своїх цілей.

Од цього погляду вони відступились лише пізніше. Але вони з самого початку виступали проти роблення повстань шляхом заговорів. Під їх впливом Союз Комуїстів, що від 1840р., як наступник „Союзу Рівних“, був таємною організацією, погроху став зміняти змовницькі форми, а коли він їх зовсім одкинув, то в 1847р. до нього приступили і Маркс та Енгельс.

Однак, з початку не траплялось нагоди до виявлення противенства між старим блянкізмом і новим поглядом на клясову боротьбу. Штурмова хвиля 1848р. дуже швидко минула, а за часів реакції довго неможливе було виявлення будьякої пролетарської акції.

Але, як тільки повстав перший Інтернаціонал, зразу ж виявилось противенство між обома цими методами. Хоч і як старалась французька Імперія унеможливити всяку акцію пролетаріату, всеж таки вона бачила себе змушеною дати трохи свободи діяльности професійним організаціям. Це використали інтернаціоналісти; у Франції спершу це були переважно прихильники учення Прудона, які прикладали всі свої сили для заснування професійних організацій. Блянкісти ж представляли це перед робітництвом, як угодовство відносно Імперії, та як зраду революції. Був навіть такий час, коли таке обвинувачення висували проти самого Маркса.

Змовники, як уже заважено, знали тільки одно гасло: все

або нічого. Всяка легальна діяльність мас була для них сучком в оці, бо загрожувала відвернути інтереси мас од нелегальної діяльності. І коли прихильники одкритої масової організації уникали провокувати без потреби реакцію, щоб не зменшувати можливости для одкритої масової діяльності, то змовники, навпаки, крс це зовсім не дбали. Чим більшою була реакція, тим менше лишалось для робітників робити щось инше, опріч змов. Через ці противенства блянкісти довгий час тримались в боці від Інтернаціоналу, в якому панував дух Маркса. Однак, згодом і вони не могли вникнути впливу нових відносин. Тип змовника і в них що далі все бiльше став зникати; вони все бiльше стали наближатись до точки погляду Маркса і з рештою приступили до Інтернаціоналу. При кінці існування Інтернаціоналу вони навіть боронили точку погляду Маркса проти нападів його противників, серед яких опинились прудонисти, що в свою чергу змінили свої погляди під впливом російських змовників.

Коли на Заході Європи після реакції, починаючи з 1849 р., знова явилась можливість, хоч і дуже обмежена для одкритих масових організацій та соціалістичної діяльності, то в той же самий час в Російській Імперії стали виявлятись перші помітні прояви громадської самоіляльності, які, одначе, в поліційній державі знаходили дуже мало можливостей для одкритого свого виявлення. Тільки енергійні опозиційні елементи, що уникали переслідування поліції, могли залишитись в краю та працювати далі в підполлі. Так утворився тепер у Росії тип змовника, у которого, відповідно до вдалости краю та більш жорстокому гніту, прикмети змовника виявились ще більш різко, ніж це було у Франції та в Італії.

Найбільш видатною особою цього роду був у той час

Н е ч а є в.

Аксельр д так характеризував його:

„Нечаєв був одним з видатніших представників революційного руху Росії в сімдесятих роках минулого століття. Цей рух тоді ще тільки що починався і захплював переважно, а навіть майже виключно, молодь вищих та середніх шкіл Петербургу, Москви й інших університетських городів.

Наділений залізною волею та непохитною енергією, Нечаєв не спинявся перед жадним засобом, щоб ці еле-

менти, як живий матеріал та сліпе зінрядда, використати для своїх революційних цілей. Він уважав за допустимий всякий засоб, оскільки це служило для його цілей. Він обманював робив наклепи обмовляв, оббрівував тих революціонерів, впливу котрих на радикальну та демократичну інтелігенцію він боявся. Він не спинявся навіть перед моральним і політичним нищенням, а то й просто вбивством найбільш впливових інтелігентів, що стояли йому на дорозі в його стремління до необмеженої диктатури над революціонерами". (*Observations sur la tactique des socialistes dans la lutte contre le bolchevisme. Paris 1921. P.6-7.Note*).

Певний час і Бакунін був під впливом Нечаєва. До цього часу відноситься випущена ним в 1870р. проклямація до російських офіцерів, підписана „Михайло Бакунін“.

В цій проклямації говориться про революцію, що вже надходить; —для змовників революція все надходить, бо вони не мають часу її чекаги. Потрібна, мовляв, тайна організація, яка б керувала революцією.

„Хто не є дурнем, той зрозуміє, що я говорив про існуючу і в даний момент діючу організацію, яка є сильною, дякуючи дисципліні, безмежній відданості й самопожертві своїх членів та їх сліпому послухові відносно одного всезнаючого, але нікому невідомого комітету.

Члени цього комітету цілком відреклись од свого особистого життя; це дає їм право вимагати від усіх членів організації такого ж самого абсолютного відречення...

Як є з у і у т и, але не з метою пригнічення, а для визволення народу, кожний із них сам повинен зректись власної своєї волі“.

Однак, Бакуніна не треба ідентифікувати з Нечаєвим. На Бакуніна більше, ніж на Нечаєва вплинула Західна Європа. Не всі елементи опозиції, які були в Росії, залишились там. Багато з них втікло за кордон, де вони склали еміграцію, яка залишилась вірною російським почуттям і думкам, але не могла уникнути впливу Заходу. Настроєні дуже гостро проти всього існуючого завдяки відносинам у своїй батьківщині, вони взажали все за не досить революційне, і через це найбільш охоче приєднувались до найрадикальніших рухів. Хоч відносини в Росії тоді доспадали лише до буржуазної революції, але російські емігранти зазубки ставали соціялістами. Одним із видатніших серед

них був Бакунін, який уже в 1840р., коли мав усього 26 років, приїхав до Берліну, і з того часу майже виключно жив у Західній Європі, за винятком десятиліття 1851—1861рр. яке він перебув у Росії, почасти у в'язниці, а почасти в Сибіру. Таким чином Західна Європа вплинула на його виховання приблизно в такій же мірі як і Росія.

І за кордоном він залишався вірним російським змовницьким манірам. В 1864р., підчас свого перебування в Італії, батьківщині карбонарів, він заснував там тайне товариство „Союз революційних соціалістів“.

Цього ж самого року в Англії створився „Інтернаціонал“. Коли він набув собі сили, то в 1868р. до нього приєднався і Бакунін; тут він вступив уперше в зв'язок із прихильниками одаритого масового руху та масових організацій.

У Франції під впливом прудонізму вочи набрали характеру неполітичного професійного руху. З цим примирявся й Маркс, оскільки Імперія не дала надій на успішну політичну акцію. Але в той час в Англії та Німеччині робітники боролись уже за загальне виборче право; противенство між прудонізмом, що відкидав усяку боротьбу за державну владу, і марксизмом, що вважав клясову боротьбу за боротьбу політичну, не могло не виявитися.

Бакунін негативно ставився до марксизму через свій нахил до змовницьких метод. Він збільшував це противенство ще через те, що всюди, де тільки йому доводилось мати діло з масовим рухом, він підтримував неполітичний його характер. Він старався сполучити прудонізм із бланкізмом. У першого він узяв ідею анархії, але вульгаризував її в смислі надання їй прикмет недисциплінованого, збуреного, готового до всякої руйнації людського натовпу. Але керування цією неорганізованою, хаотичною масою повинно було бути в руках невеликого числа добре дисциплінованих змовників, які самі себе ставили на диктаторів цього руху.

Цьому поглядові сприяло ще й те, що в змовах, як у Росії, так і в Італії та Франції, домінували інтелігенти, які мали певну перевагу над невихованою ще масою.

Появлення Росії в Інтернаціоналі дало грунт для витворення нового типу змовників.

Новий цей тип характеризувався тим, що тут тайний союз був змовою не тільки проти правителів, але й проти своїх партійних товаришів, якими він хотів керувати так,

щоби вони цього навіть не помічали. Крім того він одріжнявся від блянкізму тим, що змовники якоїсь Росії брались керувати пролетарями всіх країн, і то на основі способів думання та досвіду відсталі країни.

До цього Маркс не міг поставитись спокійно. Уже 29 квітня 1870 р. Енгельс писав йому:

„Цінна думка, ніби для того щоб привести європейський пролетаріят до єдності, треба командувати ним по російському“. (Briefwechsel IV, s. 275).

Дійшло до боротьби між Бакуніним, представником диктатури і анархії в соціалістичному рухові та Марксом, який в імені членів вибраної Генеральної Ради боронив справу демократії в партії. В цій боротьбі загинув перший Інтернаціонал,— це була перша,— і, на жаль, не остання— цвітуча організація пролетаріату, що внала жертвою стремління до диктатури.

Г) БОЛЬШЕВИЗМ

Коли в 1889 р. повстав новий Інтернаціонал, то ситуація була зовсім инша. Марксизм переміг по всій лінії; справа блянкізму (в старому сенсі) і анархізму була кінчена: блянкізм, як метода змов, зник, а анархізм зійшов до незначної числом купки.

Навіть у Росії переміг марксизм, не вважаючи на ті значні перешкоди, які він зустрічав там через економічну та політичну її відсталість. Економічна відсталість показувала марксизму, що Росії ще далеко до дозрілости до соціалістичної громади. Ця економічна відсталість сприяла виникненню немарксистького способу думання у нетерплячої частини соціалістів, які в своєрідности життьових умов російського селянина вбачали кращі передумови для соціалізму, ніж у розвиненому промисловому капіталізмові з численням пролетаріатом, чого в Росії не було.

З другого боку брак усякої свободи давав привід до виникнення все нових змов. Цілком очевидною була безнадійність усякого повстання. Однак, це не поклато краю змовам, а надало їм тільки инший напрям. Замість повстання почали практикувати індивідуальний терор. Тип змовника, що розвинувся в цих обставинах, був значно більш симпатичним, ніж нечаєвський. Індивідуальний терор, як замах, не потребував такого великого апарату, як то

необхідно було для повстання. Невелике число осіб, а навіть одна людина, могла виконати подібний акт. Це розвивало в окремої людини дух самопожертви аж до ступеня героїства і, з другого боку, усувало необхідність диктатури в середині організації. Більше непотрібно було сліпого послуху рядових членів відносно провідарів, а в тісному гурті товаришів, що найкраще знали один одного, зникала різниця між підлеглими та керуючими, і не могла розвиватись у деяких керівників змови звичка до холодного розраховування, при котрому на рядових учасників змови дивляться, як на гарматне м'ясо, яке провідарі можуть приносити в жертву, не задумуючись. Герої того терору ставили під загрозу шибениці не когось иншого, а самих себе.

Хоч ті акції викликали симпатії й одушевлення, але вони так-же осуджені були на невдачу, як і спроби збудувати на селянстві революційний рух.

Твердий ґрунт для масового руху втворився в Росії тільки разом із розвитком промисловости та зростом пролетаріату.

Цим втворились у Росії умови для марксизму, що появився там після того, як виказалась непридатність „ходження в народ“ та індивідуального терору. Уже в середині сімдесятих років прихильники Лаврова пробували розвинути соціалістичний рух серед мійських робітників; але прапор справжнього марксизму розгорнули в 1880 р. Плеханов, Аксельрод і Верга Засуліч. В 1883 р. ці троє разом з Л. Дейчем заснували в Швейцарії „Групу визволення праці“. Однак, тільки в дев'яťдесятих роках вона набула значіння. Коли ж по окремих містах позасновувались соціально-демократичні робітничі організації, то в 1898 р. відбувся перший з'їзд представників цих організацій і сконструувалась Російська Соц.-Демокр. Робітничая Партія. Поміж основоположниками її зсеред молодшого покоління особливо визначались **М а р т о в і Л е н і н***).

---

*] Початки української соціалістичної думки сягають до кінця 1870-х років.

Широкий український соціалістичний рух розпочався в середині 1890-х років, коли то позакладались окремі гуртки серед соціалістичного студентства й робітництва. До кінця 1890-х років український соціалістичний рух значно розвинувся й поширився. Уже в 1900 р. у Харкові заложена була Революційна Українська Партія (Р. У. П.), котра дуже скоро, по виступленні з неї несоціалістичних елементів, стала цілком соціалістичною

Якої сили набули невдовзі російські соціально-демократи виказалось в 1907 р. при виборах до другої Думи. Соціально-демократи одержали тоді 69 мандатів*), а соціалісти-революціонери, що хотіли оперти соціалістичний рух переважно на селянстві та вживали індивідуальний терор, одержали всього 37 мандатів.

Однак уже й тоді російська соціально-демократія була глибоко розколена.

партією. В 1902 р. відбувся перший з'їзд представників „Вільних Громад“ Р. У. П. Невдовзі (1903 р.) викристалізувався її соціально-демократичний світогляд.

Після того, як Р. У. П. стала явно на ґрунт марксизму, з неї виступили революційно-народницькі елементи. Вони положили основу українській партії соціалістів-революціонерів; остаточно ця партія сформувалась значно пізніше [1917 р.] Р. У. П. через своїх заступників брала участь у міжнародньому соціалістичному конгресі в Амстердамі (1904 р.). Вона розвинула широку пропагандійно-агітаційну, організаційну та видавничу діяльність.

В кінці 1904 р. був скликаний другий з'їзд Р. У. П., який однак, не відбувся, бо стався розкол Р. У. П. Частина її членів вийшла з партії і заснувала окрему організацію під назвою „Українська Соціально-Демократія“. Скоро по своїм уконституванні „Українська Соціально-Демократія“ прилучилась до Рос. Соц. Дем. Роб. Партії, як автономна національна організація під назвою „Українська Соц. Дем. Спілка“. „Спілка“ мала окремий статут і свій Головний Комітет. Потроху „Спілка“ забрала під своє керування майже всі місцеві організації Р. С. Д. Р. П. на Україні, ставши фактично автономною крайовою організацією Р. С. Д. Р. П. на цілій Україні.

Р. У. П. існувала й розвивалася далі. В кінці 1905 р. відбувся другий з'їзд Р. У. П., на якому було остаточно прийнято програм партії, побудований на основі Ерфуртського програму. На тому ж з'їзді ухвалено було змінити назву партії, яка з того часу почала іменуватись „Українська Соціально-Демократична Робітнича Партія“.

Українські соціалістичні партії—У. С. Д. Р. П. і У. П. С. Р.—відограли визначну роль в українському національно-визвольному рухові за часів великої революції, починаючи з 1917 р.

В 1918 р. українські соц.-революц. поділились на дві течії. із котрих ліва течія, т. зв. „боротьбісти“ — згодом влились у комуністичну партію [большевиків] України, що є крайовою організацією Рос. Ком. Партії.

В початку 1919 р. в У. С. Д. Р. П. утворилась фракція „Українських незалежних соц.-дем.“ Пізніше „незалежники“ виступили із У. С. Д. Р. П. і заклали окрему українську комуністичну партію.

Перекладчик.

*) Серед соц.-дем. депутатів другої Думи було три члени „Спілки“. Україн. Соц. Дем. Роб. Партія провела в депутати одного свого члена.

Неродович.

Ми вже бачили, що обставини в Росії не сприяли марксизмові. Там він не впливав із самих умов життя. Правда, в Росії більше, ніж де инде, була мода покликуватись на Маркса, але щоб по марксистському думати, там потрібно було більшого духовного напруження та більшого голоду на правду, якою б незручною вона не була, ніж на Заході з його розвиненим капіталізмом.

Коли розпочався масовий пролетарський рух, то при повній відсутності всякої свободи, тайні організації не тільки не стали зайвими, а навпаки цей рух ускладнив їх завдання. Тайна організація соціально-демократів не хотіла бути блянкіцькою, не мала наміру викликати повстання, а хотіла, згідно з думкою Маркса, внести в масовий пролетарський рух єдність та свідомість. Вона не хотіла також, подібно до блянкізму, щоб народні пристрасті вибухли в дусі анархії. Вона поставила собі найближчим завданням здобути демократію.

Одчак, тайні організації російської соціально-демократії мали з блянкіцькими та бакунінськими спільне те, що вони в більшості складались із інтелігентів і через це мали перевагу освіти над несвідомою масою. Вони з самого початку стали почувати себе проводирями пролетаріату. До того ж іще нові тайні організації стали тепер значно більш численними, ніж попередні. Партія потребувала все більше сил і здобувала засоби для їхнього утримання. Звідси при тайному характері руху витворився тип революціонера-професіонала.

При таких обставинах склались знов умови для тих взаємовідношень між тайною організацією та масовим рухом, які витворив був бакунізм. Надзвичайно тяжкі умови для партійної праці в Росії ставили постійно перед необхідністю шукати й намацувати нові шляхи. Але при всьому тому всі найрізномодніші думки все більше стали кристалізуватись у двох певних тенденціях: одна, що більше відповідала своєрідним московським умовам, вводила в марксистський світогляд спосіб думання й методи праці змовників; друга ж, що більше схилялась до західного європеїзму, розуміла марксизм в дусі його основоположників.

Виразником першого напрямку став Ленін. Після того, як він довгий час ішов разом із Аксельродом і Мартовим, на другому зїзді російської соціально-демократії в Льодні в 1903 р. він рішуче виступив проти них. Свою точ-

ку погляду він вияснив пізніше в книжці. Один крок вперед, два кроки назад“, яку докладно зреферувала Роза Люксембург в *Neue Zeit* (XXII, 2, ст. 486 і сл.). Тут варто навести її реферат. Він дає знамениту, надзвичайно гостру характеристику ленінським тенденціям та показує, що вони не тільки мають уже майже двадцятилітню історію, але що й раніше їх знали і поборювали якраз ті елементи, які одночасно провадили рішучу боротьбу проти того, що вони вважали за опортунізм.

Роза Люксембург писала (в липні 1904р.):

„Книжка т. Леніна, одного з визначних провідників і борців „Іскри“ (центральный орган Р.С.Д.Р.П., що виходив починаючи з 1900р.) за часів її підготовчої кампанії перед російським партійним зїздом, представляє собою систематичний виклад поглядів ультрацентралістичного напрямку в російській партії. Погляд, що викладений тут докладно й вичерпуюче, являється поглядом крайнього централізму. Життєвим принципом цього централізму є з одного боку строге відмежування й оддєлення організованих рядів діяльних революціонерів по професії від неорганізованого але революційно—активного оточєння, рїшаюче й послїдовне втручання Центрального Комітету партії в усі прояви партійного життя. Досить завважити, що згідно з цим поглядом Центральный Комітет має право організувати місцеві комітети партії, а значить означати персональний склад кожної місцевої організації, від Жєневи й Лежа аж до Томська й Іркутська, накидати тим організаціям вироблений ним же статут, розпускати та знов утворювати їх, а це врешті дає можливість Центральному Комітетові, хоч і не прямо, впливати на склад найвищої партійної інстанції—партійного зїзду. Таким—чином, власне Центральный Комітет являється активним зерном партії, решта ж організацій є тільки його виконавчими органами.

Далі Роза Люксембург доводить, що хоч марксизм і вимагає певної централізації партії, але ця централізація мусить бути цілком іншого роду, ніж та, яку пропонує Ленін.

„Соціаль—демократичний рух є в історії класового суспільства першим рухом, що в усі моменти за цілий час свого розвитку опирався на організацію й самостійну безпосередню акцію маси. В цьому відношенні соціаль—де-

мократія творить цілком інший організаційний тип, ніж попередні соціалістичні рухи, як наприклад рух блянкіцько—якобінського типу.

Ленін, видимо, недоцінює цього, коли в своїй книжці (ст. 140) пише, ніби революційний соціал—демократ є ніщо інше, як „нерозлучно звязаний з організацією клясово—свідомого пролетаріату яксібець”. Всю різницю між соціал—демократією та блянкізмом Ленін вбачає виключно в організації й клясовій свідомості пролетаріату в протилежність до змов незначної меншости. Він забуває, що цим самим робиться цікавита переоцінка організаційних поняттів, вкладається цілком інший зміст в поняття централізму, утворюється цілком інший погляд на мінливі взаємовідношення організації й боротьби“.

Обгрунтувавши це, Роза Люксембург продовжує:

„Із цього виходить, що соціал—демократичну централізацію не можна оснóвувати на сліпому послухові та на механічному підпорядкуванні партійних борців центральному органóві, а з другого боку ніколи не можна утворювати перегородки між організованим в міцну партію осередком клясового свідомого пролетаріату та захопленим уже клясовою боротьбою оточеним шаром, що перебуває в процесі клясового усвідомлення. Творення централізації соціал—демократичної на цих двох основах, а саме: на сліпому підпорядкуванні аж до дрібниць партійних організацій центральному органóві, який сам за всіх думає, творить і рішає, рівно ж, як і на різкому відмежуванні організованого осередку партії від оточуючого революційного оточення, за що бореться Ленін,—творення такої централізації здається нам механічним перенесенням організаційних принципів блянкіцького змовницько—кружкового руху на соціал демократичний рух робітничих мас,

Ультра—централізм, за який бореться Ленін, по своїй суті здається нам не позитивно творчим, а безплідним. Увесь хід його думок звернений головним чином на контроль партійної діяльності, а не на її оплодотворення, на її звуження, а не на розвинення, на звязування всього руху, а не на його скупчування”.

В другій статті Роза Люксембург розглядає твердження Леніна, ніби його централізація є зброєю проти опортунізму. Вона цитує такі слова Леніна:

„Бюрократизм, проти демократизму, принцип організації революційної соціально-демократії проти принципу організації опортуністів“. [ст.151].

Пролетарі стоять, мовляв, за найбільшу дисципліну, а академіки, носії опортунізму, обстоюють протилежне. Роза Люксембург висвітлює шаблянозівість такого покликування на жилаві робітничі руки та вказує на Англію, де якраз пролетарські прихильники чистого професіоналізму являються фортецією опортунізму. З другого боку блянкізм, носіями якого були переважно студенти, показав нам уже, що, коли пролетаріат не є ще досить розвченим, то диктатура змовників являється засобом до панування академіків над робітниками.

Подібний цьому хід думок розвиває також і Роза Люксембург та приходять до такого висліду:

„Ніщо фактично не видає молодий робітничий рух так легко й певно в руки охочих до панування академіків, як заковування цього руху в панцир бюрократичного централізму, який принижує робітництво, що бореться, до ступеня слухняного знаряддя в руках якогось комітету“.

Потім Роза Люксембург вказує далі на те, що посліднокі напрями робітничого руху, навіть опортуністичний, випливають із даних відносин та що було б безглуздям старатись їх унеможливити шляхом прийяття такого чи инакшого організаційного статуту. Вона приходять до такого висновку:

„З цього боягузливому стремлінні певної частини російських соціально-демократів перестерегти повний надій та життя російський робітничий рух перед помилками шляхом опіки всезнаючого і всюдисушого центрального комітету ми вбачаємо той самий субективізм, який уже не раз відіграв негативну роль в соціалістичній думці в Росії. Дійсно, чудними бувають иноді шгуки, які виробляє шановний людський субект історії в процесі свого власного історичного розвитку. Петропане й роздавлене російським абсолютизмом „я“ хоче здобути реванш тим, що в своїх революційних думках само себе садовить на трон та оповіщає себе за всесильне — вроді того, як комітет змовників виступає в імени неіснуючої „народної волі“. А де „обект“ показується сильнішим, і батіг скоро починає тріумфувати, висгавляючи себе, як „законний“ вираз даної стадії історичного процесу. Врешті появляється ще більше законна дитина іс-

торичного процесу, — а це російський робітничий рух, який дуже добре розвивається і перший раз в російській історії творить дійсну народню волю. Але тепер „я“ російського революціонера раптом становиться догори ногами і оголошує себе знов за всесильного керownika історії, на цей раз в образі височайшого маєстату центр. ком. соц.-дем. робітничого руху. Сміливий акробат при цьому не бачить, що єдиним субєктом, котрому припадає роля керownika являється масове „я“ робітничої кляси; це масове „я“ за всяку ціну домагається права робити свої власні помилки та самому вчитись історичної діалектики. Зрештою я скажу цілком щиро: помилки, які робить дійсно-революційний робітничий рух, історично являються безмірно більше плодотворчими й цінними, ніж непомильність найкращого „центрального комітету“.

Такою дошкульною іронією привітала Роза Люксембург перші прояви большевизму. Назва цього напрямку пішла з Лондонського зїзду 1903 р., на якому більшість висловилась за організаційний плян Леніна. Більшість, правда, не була подавляюча — 26 голосів проти 25. Між тими 26 був також і голос Плеханова, який виступив тоді по боці Леніна, але певна річ: назвав свою помилку. Коли б Плеханов із самого початку виступив був проти Леніна, то цей не зібрав би більшости.

Але в цьому разі змінились би тільки назви обох напрямків, на кінцевих же наслідках це не відбилось би.

Лондонський зїзд був скликаний для скріплення партійної єдности. Коли після більше, як місячного, тривання він розійшовся, то розкол партії на большевиків і меньшевиків став фактом; цей розкол певний час не виявлявся, але фактично він ще далі то все поглиблювався. Революція 1905 р. не поліпшила справи. Навпаки. Завдяки революції збільшились обсяг та інтенсивність масового руху. Реакція, що знов скоро наступила, викликала необхідність в тайних організаціях, як то було й попереду. Борьба тайних організацій за опанування масами добула тепер іще більше поле діяльности та ставала все більш інтенсивною.

В цій боротьбі Ленін завжди вмів вигравати. Не перебіраючи засобів, він поборював усіх осіб і всі організації, які ставали йому поперек дороги до диктатури. Він був заздросним богом, що не зносить поруч себе інших богів. В цьому він був подібний до самодержавних волода-

рів. Однак, через те, що йому бракувало заробітків державної влади, він не задумуючись хапався за зброю незислих — починав робити наклепи. Були ще й інші засоби:

„Боротьба за владу в партії, що об'єктивно була боротьбою за дальшу опіку обеднання „професіональних революціонерів“ над соціально-демократичним робітничим рухом, внесла ще більшу деморалізацію в партію з того часу коли згадані „професіональні революціонери“ за допомогою значних коштів, які були в їх розпорядженні, почали перетягати на свій бік партійні організації, думську фракцію, робітничу пресу і т.д. (Положення соціально-демократії в Росії”, видане „Вестником Організаційного Комітету Р. С. Д. Р. П.“ [меншевиків]. Берлін. 1912 р. ст. II. У „Вестник“ працював і Троцький, який тоді був ще меншевиком).

Так була усунена демократія в більшовицькій організації та замінена на диктатуру Центрального Комітету з усіма її прикметами; це сталось значно раніше, ніж більшовизм оповістив війну демократії, як державній формі. Він домагався демократії, і то далекосягної демократії в державі аж до того часу, поки сам не добився до державної влади. Коли ж у листопаді 1917 р. йому пощастило зробити переворот і захопити в свої руки владу, то він зразу ж почав припасовувати устрій держави до устрою своєї партії, яка надалі іменувалась уже комуністичною. До того часу більшовики виставляли себе, як одинокую дійсно соціально-демократичну партію в Росії, але тепер стало неможливим погодити цю назву з усуненням демократії.

Тепер можна вже було з більшим успіхом, ніж до цього часу, почати нищити інші пролетарські партії, бо тепер можна вже було не тільки робити наклепи та підкупати але й просто гнітити, навіть, фізично нищити шляхом терору тих соціалістів, що думають інакше.

Була надія шляхом розпуску всіх інших соціалістичних партій всі пробуджені еволюцією робітничі маси взяти під певний вплив більшовицької партії та її Центрального Комітету і створити таке становище, що ці повна влада або диктатура робітників була фактично диктатурою Центрального Комітету; ця надія не справдилась. Щоб досягти диктатури Центрального Комітету, не лишалось нічого іншого як вернутись до метод старого царизму, яких на очах вживалось під різними задурючими приквітками. Характерним для відсталості Росії та її пролетаріату є те,

що такі річі були там можливі. Це доказує, як глибоко закоренився царизм в суспільних умовах Росії, хоч і не в її потребах.

В державі заведена була нова бюрократія цілковито на тій самій зразок, який в 1904р. Ленін проєктував для партійної організації. Коли, згідно з цим зразком центральний орган мав взагалі контролювати, керувати й означати всі прояви життя членів партії та всього робітничого руху, то тепер нова бюрократія мала контролювати, керувати й означати всі життєві прояви всього населення не тільки в державному житті, але й у процесі продукції та обміну; та навіть все соціальне життя, всяке думання й почуття має є під доглядом тієї бюрократії. Коли по біблійі без божої волі ні одна волосина не впаде з голови, то по приписам совіцької республіки не можна забити ні одного цвяха в стіну без волі всесильної й всезнаючої совіцької бюрократії.

Щоб унеможливити всякий спротив цьому величезному поліпові, була створена постійна міліцозна армія з зазалізною дисципліною та кольосальний поліційний апарат „чрезвычайних комісій” (Че—Ка), котрим надано було право без довгих церемоній усувати з дороги всіх тих, хто був для диктаторів незручним або хоч тільки підозрілим.

А коли таким чином диктатуру Центрального Комітету із рямців партії перенесли на цю державу, то почали намагатись поширити її поза межі своєї держави. Без оповіщення війни нападають на сусідні незалежні держави та підбивають їх під московську диктатуру—як це було з кавказькими державами*).

Рівночасно намагаються завести цю диктатуру і в Інтернаціоналі і при тому такими ж самими засобами, якими більшовики боролись з іншими соціалістами в Росії до перевороту. Тільки тепер уже підкуп тих елементів, що мають до цього смак, набірає величезних розмірів, бо в руки більшовиків попали всі російські державні скарби. І знов на сцену з'являються змовники, які стараються захопити в свої руки керівництво масами. Нікому невідомі, ні перед ким невідповідальні висланці Москви контролюють та керують комуністичними партіями поза межами Росії. Те, проти чого в 1870р. виступав Енгельс, здійснилось тепер

*| Так саме сталося і з Україною. Перекладчик.

у III Інтернаціоналі: в ньому командують російські диктатори, яких він сам не знає. Коли в Росії большевизм являється диктатурою над пролетарією то м, то в III Інтернаціоналі це є змова проти пролетаріату. Разом із змовницькими методами відроджується знов і тактика повстань; ще ніколи не користувались масами, як гарматним мясом, з такою легковажністю й необдуманістю, як тепер під проводом Москви.

Нехай маси деморалізуються, нехай їх побивають, аби тільки кріпла сила московського центрального комітету, бо він є Месія, який один лише може спасти пролетаріат усього світу. Гасло I і II Інтернаціоналу, що визволення робітничої класи може бути лише справою самої робітничої класи, цілком відкидається в практиці III Інтернаціоналу, котрий керується принципом, що визволення робітничої класи всього світу може здійснитись тільки через диктатуру Центрального Комітету Російської Комуністичної Партії.

Д) НАСЛІДКИ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ.

Відмовлення від принципу демократії; розгон Установчих Зборів; знищення всіх, крім пануючої комуністичної, політичних партій, в тому числі також і пролетарських; заведення кривавого поліційного режиму; зрештою припинення всього процесу продукції та обміну, голод, нужда по всіх кутках і на всіх кінцях—всі оці наслідки большевицького режиму потроху ставали відомими в Європі. Зпочатку соціалісти цьому не вірили та з захопленням вітали большевизм, як перше чисто пролетарське правительство великої держави, а все, що говорило не на користь революційного режиму, приймали просто з недовір'ям, як видумки буржуазії, або старались розглядати большевизм у змякшеному освітленні. Хоч „формальна” демократія була скасована, не було рівноправности для всіх, однак, згідно з повідомленнями з Москви, заведена була демократія всіх працюючих і тільки паразити позбавлені були горожанських прав. Установчі Збори не були, мовляв, правосильними через те, що виборчі списки були складені ще перед розколом партії соціалістів—революціонерів, а цього факту не бралось до уваги і т. д.

Не вірячи буржуазним брехням, соціалісти в'рили навпаки: всякій большевицькій байці про зраду меншевиків та правих соціалістів—революціонерів, які перейшли на бік контр—революційного табору „білогвардіяців“, як це за певняв Троцький. Вони вірили в цвітучий стан Росії та могучий розвиток і самодіяльність робітничих рад.

Але коли стало вже неможливим даліше ховати дійсність, і самі большевики змушені були почасти цю дійсність признати, тоді почали тішити себе тим, що господарський нелад є, мовляв, результат зовнішньої та горожанської війни й блокади та що цей нелад зникне після припинення війни і блокади. Що до терору,—так хіба ж революції робляться з запашними парфумами? Пролетаріят змушений був багато терпіти нужди і багато пролити крові. Але звичайно все це він терпів у інтересах своїх визискувачів та гнобителів, тепер же все це він терпить для самого себе; він терпить голод, касує демокрагію, за допомогою терористичного насильства нищить своїх противників, щоб завести такий стан, при котрому пануватиме загальний добробут і свобода для всіх та на які буде усунено всяке насильство.

Коли б большевицький режим крові й заліза, голоду й страху в дійсности хоч би на один ступінь посунув нас наперед по шляху до такого вищого соціального стану,—то ми могли б, навіть мусіли б, примиритись з ним, як операцією, котра хоч і є б лючою, але є одинокою, що може вернути здоровля і силу тяжко—хворому пацієнтові. Але, на жаль, большевицькі методи належать до тих способів лікування, при котрих врешті кажуть: операція зроблена блискуче-пацієнт умер.

Коли вже минули війна та блокада, то стали говорити, що тепер починається вже господарське відродження. Однак, виийшо так, що після року миру большевизм змушений був капітулювати перед капіталізмом. Ми закидаємо Ленінові з товаришами не те, що вони уважають капіталізм немінучим для даної стадії розвитку Росії, а те, що вони тільки тепер прийшли до цього передсвідчення, власне після того, як майже чотирі роки з завзятою енергією працювали в цілком протилежному напрямі і п'ятували, як зрадника та ренегата всякого, хто вже перед тим мав правдивий погляд на справу; мати ж цей погляд не було трудною річчю для кожного освіченого соціаліста, бо

вже десятки років перед тим марксистичні вчені й означали майбутню російську революцію як, буржуазну.

Большевики заощадили в Росії чотири роки криві, сліз і руїни, коли б у них було меншевицьке самообмеження щодо розуміння границь досягнення; такого роду розуміння характеризує майстра свого діла.

Кажуть, однак, що коли большевизм і мусить знов вернутись до капіталізму, то все таки він діяв не даремно, бо поставив Росію на таку економічну базу, на котрій будується, мовляв, регульований державою капіталізм, державний капіталізм, як вища форма сучасного способу продукції, як переходова форма до соціалізму.

І цю останню втіху ми змушені забрати у большевиків. Всі великі їх акти зводяться до того, що вони знищили в Росії навіть ті мізерні початки розвитку в напрямі до соціалізму, які там були перед большевизмом.

Ми, марксистичні, погоджуємось між собою в тому, що соціалістичне будівництво відбувається тим скоріше й рішучіше, чим більше розвинена велика промисловість, чим досконаліші засоби сполучення, чим більше міста домінують над селами.

А що ж зробили большевики? Вони з'організували державу на зразок своєї партії та підпорядкували державній владі все господарство, щоб то обернули апарат продукції й обміну в кольосальний механізм, внутрішнє тертя котрого було таке велике, що забірало майже всю громадську енергію, а для дійсної продуктивної праці залишалась тільки зникаюче—мала частина тієї енергії. Все те, що в 1904р. Роза Люксембург висувала проти большевицьких принципів партійної організації, відноситься в повній мірі і до їхньої організації продукції: ця організація звернена на те, щоб опанувати продукцію, а не стимулювати її; звужити її, а не розвинути; зв'язати її сили, а не концентрувати їх.

Природним наслідком такої діяльності було те, що великі апарати, на яких найбільше відбивались ці гальмуючі й затримуючі умови, найскорше відмовилися служити; це були залізничі й велика промисловість. Лише жалюгідні рештки їх тягнуть ще ськ—так своє мізерне існування.

Краще стояла справа з дрібними підприємствами, котрі

не так легко піддати бюрократичному контролю і котрі менше залежні від транспорту. Дрібний майстер може обмежитись працею тільки для місцевого ринку, а його струмент нескладний і не трудно переноситься. Вразі, коли не працює транспорт, що має довести йому сировину та предмети поживи, він може значно раніше, ніж велике підприємство, перенести свій струмент туди, де під рукою є і сировина, і дрова, і пожива.

Через це в Росії тепер все більше починають переважати кустарництво та дрова промисловість; оскільки ж вони переробляють місцеву сировину—як то льон, дерево, шкуру— то вони краще розвиваються по селах та маленьких городах, ніж у дстеперішніх промислових центрах. Ці ж останні занепадають та очевидячки безлюдніють.

Наймані робітники також тікають із городів куди тільки можуть. В Росії прогалина між селянином та городським робітником не така ще глибока, як на Заході. Велике число з цих робітників розуміється на сільському господарстві і має персональні звязки з селом. Через це їм зовсім не трудно повернутись назад од промисловости до сільського господарства, котре скоріше може забезпечити їм і шматок хліба, і теплу хату зімою.

Інші знов же робітники кидають роботу по великих підприємствах та відчиняють по селах свої самостійні майстерні. Помимо інших причин, до цього штовхає їх також і більша свобода діяльности по селах, бо поліцейський гніт та шпіонажа, само собою, найсильніше дають себе відчувати по городах.

Таким чином, у містах лишається тільки той, хто мусить,—у першу чергу нещасні інтелігенти, що не знають ні ремесла, ні сільської роботи. Оскільки вони не знаходять порятунку собі на службі в совіцькій бюрократії або в спекуляційних операціях, вони раніше чи пізніше мусять умерти з голоду; це залежить од розміру тих решток, які їм пощастило врятувати підчас катастрофи та які вони потроху обмінюють на різні предмети поживи.

Ніякої промисловости, ніякого транспорту, майже все працездатне населення по селах, а в городах тільки самі чиновники, паразити та старці—оце той образ, котрий що далі то все більше відповідатиме образу совіцької

Росії. Вона все більше наближається до тієї стадії економічного розвитку, якої досягла була ця держава ще в 18 столітті. Вона все більше втрачає ті елементи, із котрих одних лише, при певній висоті розвитку, міг би повстати новий, вищий од капіталістичного способу продукції. Це не тільки не означає ніякого прогресу, а навіть є величезним регресом. Росія тепер стоїть значно далше від соціалізму, ніж вона була перед війною. Дійсно, які величезні революційні успіхи! Вони компенсують ту нелюдську лють, з якою совітський режим старався перевищити святу еспанську інквізицію!

Все ж таки цих успіхів у Росії більшовикам мало. Через те, що у них не вистачає сили зруйнувати європейську велику промисловість, то вони намагаються зруйнувати принаймні хоч пролетарські масові організації в Європі, які одні лише можуть довести соціалізм до перемоги.

Велике противенство, котре кривось в робітничому руху і з самого його початку в 19 столітті, досягло тут свого найбільшого — і можна думати, останнього завершення.

Це противенство ми вже спостерігали. Воно виявилось насамперед у різниці між англійським чартизмом і французьким блянкізмом. Чартизм мав на меті об'єднати всіх робітників, що готові були боротись за інтереси своєї класи, в одну велику організацію без різниць одтінків, які відрізняли одну групу від другої. Ці відтінки при єдності організації не були пригнічені; навпаки вони вирівнювались би в середині її, а не виявлялись би, як противенство між ріжними організаціями. Притягнення мас до боротьби та їх зорганізування являється, на думку чартистів, головним завданням класово свідомих борців.

У Франції, навпаки, ми зустрічаємось із методами змовників. Число змовників не повинно бути занадто великим, бо инакше виникає небезпека, що змову буде відкрито. Змова може удатись тільки при умові безграничного довіря учасників його до своїх керівників. Через це виникає стільки ж змов, скільки є керівників, котрі найзавзятіше поборюють один одного та розбивають ряди готових до боротьби робітників.

Як спадщина цієї стадії у французькому руху аж до 1905 р. задержувався дух сектанства та розкольництва.

Маркс і Енгельс уважали цей дух за хворобу на рак. Нічого вони не поборювали з більшою ршучістю, як припущення марксизму до ступня якогось сектанського руху. Звідси випливає їхня ворожість до лясаліянства, котре вони уважали за надто сектанський рух, а також проти Гаидмана в Англії.

Чим більше міцнів у Франції пролетарський масовий рух, тим більше там зникло сектанство, котре, як ми вже бачили, знайшло собі притулок у Росії, де тайні організації були необхіднію.

Із Росії дух сектанства знов пішов до Заходу та розповсюдився всьди, де тільки шанували престиж російських революціонерів, а цей престиж, починаючи від революції 1905 р. був не малий. Це большевики тільки добре використали. Як справжні змовники, вони ненавидили велику організацію, котра охоплювала б різні відтинки готового до боротьби пролетаріату. Вони потребували настільки невеликої бойової пролет. організації, щоб її всю можна було чалювати тільки самими відданими прихильниками центрального комітету. Всяка инша пролетарська організація являється їх ворогом, і тому вони стараються її зруйнувати. Це їм, на щастя, не вдалось, але їхнього впливу вистачило на те, щоби в рішучі дні революції втягти пролетаріат у погубну братовбивчу війну внутрі своїх власних рядів, знесилити його та зробити через те нездатним використати свою перемогу настільки, наскільки це дозволяли обставини.

Найбільшу шкоду большевизм зробив пролетаріату Франції, котрий завдяки своїм якобінським та блянкіцьким традиціям виявив особливо малу силу опору проти большевицької фразеології. Навіть ті товариші, яких у III Інтернаціоналі було з призирством трактовано, як зрадників, не найшли у собі відваги змалювати російські відносини так, як вони є в дійсности. Вони боялись цим пошкодити російській революції. Наче б то большевики не були найбільш не безпечними її ворогами! Соціалістична революція залежить од розвитку продукційних сил та числа й здатности промислового городського пролетаріату. Хто руйнує ці фактори, той робить контр-революційне діло, хоч би він вишив та розстрілював буржуазію цілими гуртами. Наш учитель зветься Карл Маркс, а не Макс Гельц*).

*] Макс Гельц весною 1921 р. підняв повстання в Німеччині по наказу з Москви. — Переклад.

Сам Ленін визнав, що так, як було досі, справа не може далі йти. Він хоче дати капіталові можливість розвиватись. Але він ще до цього часу [липень 1921 р.] вперто ухиляється дати тим решткам пролетаріату, що ще залишилися, можливість розвинути свої здатності, придушені поліцейським утиском. Чи він боїться свободи пролетаріату більше, ніж свободи капіталістів, або може, навпаки, він думає, що з робітниками треба поводитись гірше, ніж з капіталістами.

Але взагалі що б він не задумував робити, дуже можливо, що все це прийде запізно. Фура так глибоко загрузла в болоті, що її не можна скоро звідти витягти. З другого боку й економічний стан Росії є такий катастрофічний, що вона не витримає довшого очікування.

Е) НЕБЕЗПЕКА КАТАСТРОФИ.

Ми мусимо числитись з неминучістю катастрофи комуністичної диктатури в недалекому майбутньому. Не можна точно означити час, коли це станеться. Вона може статись завтра, але це може протягтись і довше, ніж треба було б сподіватись, судячи по зовнішніх ознаках. Одно тільки ясно: більшевизм переступив уже найвищу точку і тепер котиться в долину з темпом, котрий чим далі то все прискорюється.

Перед нами повстає трівожне питання: а що ж приїде на місце більшевизму? Він сам з найбільшою ретельністю подбав про те, щоб його спадщина цілком легко перейшла до диктатури іншого сорту, щоб червоний терор був замінений на білий.

Ми бачили вже, що більшевизм зруйнував транспорт, та велику промисловість, які не тільки є елементами соціалізму, але ще й до його здійснення роблять неминучим прогрес демократії. Одкинувши Росію економічно назад до часів Петра та Катерини, більшевизм і політично наближає її до тієї епохи. Для більшевицьких диктаторів у даний момент це зручно; в краю нема такої класи, такої партії, котра могла б поставити їм опір. Одначе, ця обставина сприяє також і їхнім наступникам.

Все ж таки треба припустити, що диктатура останніх не буде такою міцною, як більшевицька.

Найбільш правдоподібно, що теперішня диктатура розхитається завдяки внутрішнім суперечкам в комуністичному

таборі. Комуністи втратили свою дотеперішню певність. Одні з них метушаться, шукаючи нових шляхів, а другі очікують порятунку в консеквентному додержуванню попереднього напрямку. Чим більше критичним ставатиме стан річей, тим більшим буде також і число таких, що шукатимуть нових шляхів; але разом із тим все більше різнородними будуть ті шляхи, які буде вказувано. Таким чином у комуністичному таборі хитання мусить зростати, а певність зникати.

Це не може залишитись без впливу на опору диктатури—бюрократію та армію,—котрі числять у своїх рядах багато таких елементів, що ненавидять большевизм, а служать йому тільки з нужди. Їхні ряди мусять розбитись. Таким чином і без жадної зовнішньої інтервенції, яка тільки загальмувала б цей процес розкладу, може прийти до нового видання 9 Термідора або до кращого, ніж раніше успіху повстання Декабрістів, столітню річницю котрого будуть невдовзі (1925) святкувати.

Коли так станеться, то не можна сподіватись, що нові пани будуть також добре згуртовані, як згуртовані большевики ще й до цього часу. Тих елементів, що визволились би завдяки перевороту, було б занадто багато і вони були б занадто різнорідними. Панування военщини, як це є в Угорщині, теж мало ймовірне, бо російська армія та її офіцерський корпус складені з елементів занадто гетерогенних.

Те, чого можна сподіватись скоріше, ніж всякої диктатури, загрожує бути не кращим, а навіть гіршим од диктатури. Повстає небезпека, що нове правительство буде надзвичайно неміцним, так що воно не зможе запобігти погромам Жидів та большевиків, хоч би навіть хотіло це зробити.

При цьому загрожує небезпека, що цілий край опиниться в стані повної анархії. Найбільш міцний економічний зв'язок, що тримає в купі модерну державу, — власне інтенсивний обмін продуктами між містом та селом, що кожен із цих факторів ставить у тісну залежність один од одного,—цей зв'язок большевики зруйнували. Місто нічого більше не може дати селянинові, кожне село живе своїм власним життям; місто тримається не обміном товарів з селом, а принагідним грабуванням села, яке робиться реквізиційними відділами. Через це губиться всяка свідомість державного зв'язку. Як що загине теперішня диктатура, ко-

тра могла тримати край вкупі за допомогою строго дисциплінованої армії, то в державі буде повний хаос і руїна.

Це дуже невеселі перспективи і через це зрозумілим є те, що є соціалісти, котрі кажуть, що хоч большевизм погана річ, але те, що прийде на його місце, буде ще гіршим, а тому ми мусимо, мовляв, обороняти большевизм, як менше зло.

Це було би правильно, коли б вибор залежав од нас. Але большевизм сам собі копає могилу, і чим довше він буде при владі та провадитиме свою дотеперішню політику, тим жахливішим буде той стан, який наступить після остаточної його загибелі.

На щастя існує не одна лише альтернатива між червоним і білим терором, між диктатурою та анархією. Є ще й третя можливість: не скинення большевиків, а відмовлення їх від свого виключного панування; коаліція з іншими соціалістичними партіями, соціаль-демократами та соціалістами-революціонерами; надання свободи діяльності робітникам та селянам, цеб то заведення демократії. Через ці заходи був би створений режим з далеко більш широкою базою, ніж було до цього часу. Той режим мав би більшу силу опору супроти всіх небезпек, які загрожують російській республіці при її теперішньому розпачливому економічному стані. В міру того, як цей режим усував би большевицьку диктатуру, він унеможлиблював би наступлення всякої контр-революційної диктатури та з більшим успіхом виступав би проти анархії. Большевики втратили б, правда, свою виключну владу, але зберегли б за собою участь у владі, в той час як тепер їм загрожують повне політичне й фізичне винищення.

Але ж який абсолютистичний режим добровільно зрікається своєї виключної влади, навіть коли б цього вимагав здоровий розум? Як раз в цей час у Віденській „Rote Fahne“ від 29 червня 1921 р. я читаю доклад Бухаріна про „нову економічну орієнтацію Сівіцької Росії“:

„Забезпечити керму державою, ніяких політичних уступок і можливо більше економічних. Опортуністи думають, що ми зробимо попередю економічні уступки, а потім і політичні. Але ми робимо економічні уступки [капіталістам К.], а б и н е р о б и т и жадних політичних [робітникам К.] жадного коаліційного правительства чи чогось подібного (тут річ

іде не про коаліцію між буржуазними та соціалістичними партіями, а про коаліцію соціалістичних партій між собою К.), навіть ні в якому разі не буде рівноправности між селянами та робітниками. Цього допустити ми не можемо.”

Sic volo, sic jubeo!

В цьому не видно великого розуміння того, що є необхідним. Бухарін, Ленін та Троцький тримаються за свою виключну владу не менше цупко, як і Бурбони, Габсбурги та Гогенцолерни. Невелика різниця, чи виводять вони свій суверенітет од „ласки божої“, чи від „ласки пролетаріату“, бо той пролетаріат, що передав ніби їм навки диктатуру, є такою ж самою фікцією, як і той бог, котрого заступництво на землі переняли на себе згадані династії.

Спільною рисою для всіх цих володарів було тверде рішення: краще віддати на призволяще увесь народ, ніж поступитись хоч одною йотою своєї влади. Але бувало иноді, що вони поступали й інакше. Так що й тепер можуть ще зайти такі обставини, які змінять дещо в рішенні більшовиків: краще зруйнувати Росію, ніж порозумітись з іншими соціалістами.

Правда, зникнення з городів значної частини енергійних та інтелігентних робітників і зростаюча апатія мас стають на перешкоді відродження демократії. Одначе, в суспільстві ніколи не діє тільки одна якась тенденція, а завжди політика в дійсности являється результатом комбінації різнородних тенденцій, при чому сила тих тенденцій часами значно міняється. Згаданий вище розкол в комуністичному таборі сильно оживляє демократичні тенденції серед робітників, що залишились ще по містах.

Крім того, більшовики дуже помиляються, коли вони думають, що економіку й політику можна розділити насильно та що вони врятуються, роблячи тільки однокорі економічні уступки, або коли вони гадають, що економічні уступки являються засобом, щоб уникнути уступок політичних.

Коли Росія хоче вийти із свого теперішнього сумного стану, то їй потрібна негайно закордонна поміч, потрібен закордонний капітал. Золото скоро буде вичерпано, а та кількість продуктів, яку Росія може вивезти, є мінімальною. Тільки закордонна позичка може дати їй достаточну поміч.

Але капіталісти дають позичку тільки такому правительству, до тревалости якого вони мають довіря. Вони

не мають нічого проти диктатури й абсолютизму й охоче дають йому кредит, коли сподіваються, що він залишиться при владі. До комуністичної диктатури вони довіряють не мають і через це навряд, щоб більшовикам пощастило здобути якусь значну позичку на можливих до прийняття умовах. Правительство, яке є не спадковим, традиційним, а є революційним, не знайде ніякого кредиту, як що не зможе покликатись на більшість вибраного народнього представництва, котре його підпірає.

Але для свого відбудування Росія потребує не тільки закордонного капіталу. Большевицький режим на протяжці небагатьох років розпорочив той запас кваліфікованих робітників, який утворювався потроху в Росії, дякуючи промислового розвитку. Всюди бракує кваліфікованих робітників, і це, можливо, є найбільшою перешкодою для оживлення російської промисловости. Ця її хвороба відчуватиметься навіть тоді, коли вона матиме досить сировини й палива. Вона потребує закордонних кваліфікованих робітників так же сильно, як і закордонного капіталу. Але робітники ще менше, ніж капіталісти, захочуть опинитись в Росії так довго, аж поки там не пануватиме демократичний режим. Чи, може, Ленін, Троцький, Бухарін і т. д. думають, що робітники, які звикли до західно—європейської культури й свободи, добровільно підуть у пекло російського города, звідки робітники власної держави тікають куди тільки хто може хоч їх і за часів царизму не дуже мазькали? Бувши російські емігранти з серед большевиків не знають, очевидно, стану річей в Західній Європі, коли уявляють собі, що західно—європейські робітники захочуть допустити, щоби на них упала ганьба всяких „чека“; що вони дозволять впакувати себе в такі професійні спілки, де їм затулятимуть рота та де провідники призначаються державною владою; що вони задоволяться самою лише урядовою пресою та спокійно зноситимуть всі безчислені утиски з боку бюрократії. Тільки яканебудь рабська душа може почувати себе добре в теперішній Росії в стані робітника. До цього часу Росія притягла до себе тільки літераторів та подібних до них; їх було прийнято в оточення тамошніх диктаторів, де вони складають окрему верству панів і паразитів. Та робітників, що були облаурені звісками брехливої преси та коїками до Росії, щоб жити там а

праці власних своїх рук, всі дуже скоро повертались з від-ти додому.

Росії негайно потрібні закордонні кваліфіковані робітники, але вона їх дістане не раніше, як прийде до форм демократичного суспільного життя.

Таким чином те, чого хочуть досягти большевики шляхом економічних уступок, не буде досягнуто, коли не буде зроблено також і політичних уступок.

З другого боку, коли б було можливим без політичних уступок притягти в Росію стільки капіталів та робітників, що їх вистарчило б для відродження промисловости, то тоді робітництво так усилилось би, що натиск його в напрямі до здобуття демократії не можна було б здержати. Тим більше, що завдяки товарообміну між городом та селом демократичний рух селян мусів би також набрати більшої сили. Широкі російські маси втратили довіря до комунізму та комуністичних диктаторів; вони домагаються самодіяльності та розвинення своїх сил.

Таким чином економічні й політичні уступки нахо-дяться взаємно в причиновій залежності і тісно між со-бою звязані. Не можна передбачити, чи тим елементом, що добиваються демократії пощастить своєчасно приму-сити большевиків поступитись і тим самим уможливити закріплення мирним шляхом демократії та пролетарсько — селянського режиму хоч би на той зразок, який дала Грузія перед большевицьким бандицьким нападом; чи большевики з властивою їм упертістю будуть одкидати всі політичні уступки аж доти, поки ґрунтовно не винищать всі демократичні елементи, так що після неминучої заги-белі большевизму буде місце тільки для білої диктатури або для анархії в жахливих формах.

В кожному разі обовязок соціалістів Західної Ев-ропи є очевидний. Щоб запобігти білій диктатурі та анар-хії, вони повинні підтримувати не б о л ь ш е в и -к і в, а елементи д е м о к р а т и ч н о г о с о -ц і я л і з м у, котрі борються з большевизмом. Боль-шевицька диктатура знищила в Росії всі економічні й пе-літичні передумови, які до того часу вже розвинулись бу-ли там. Перемога демократії уможливила б принаймні хоч повільне відновлення тих передумов. Коли ж демократії не поща-стить, то бідному вичученому російському народові при-деться власти в найбрутальніше й обскурніше варварство.

Шлях до такого варварства підготовила большевицька диктатура.

Через це гасло диктатури пролетаріату мусить стати дуже непопулярним, хоч це гасло приймали в свій час і Маркс та Енгельс.

В політиці не можна обійтись без гасел, так же як і в науці не можна обійтись без абстракцій. Було б стомлююче-нудним, коли б який небудь політик постійно ґрунтовно пояснював усі елементи своєї думки. Він мусить іноді збіраги їх в окремі світлі точки, звідки в формі гасел кидається ясне світло на всю його політику. Але це буває добре тільки в тому разі, коли гасло настільки ясне й недвозначне, що воно в слухачеві чи читачеві викликає ту саму низку думок, яка була й у промовця чи письменника. В протівному разі гасло не освітлює, а затемнює справу та викликає непорозуміння й плутанину.

Вираз „диктатура пролетаріату” з самого початку відзначався тим, що його по ріжнєму можна було тлумачити.

Маркс та Енгельс ніколи не висували цього гасла, а тільки при нагоді вживали його. Його нема в жадній їхній публікації програмового характеру, навіть у Комуністичному Маніфесті, хоч в час написання того Маніфесту вони де в чому стояли до блянкізму ближче, ніж пізніше. Вони там постійно говорять про „панування” пролетаріату. Так у розділі „пролетарії та комуністи” вони говорять:

„Першим кроком робітничої революції являється піднесення пролетаріату до становища пануючої класи, виборення нею демократії.”

„Своє політичне панування пролетаріат використає для того, щоб одібрати у буржуазії весь капітал та передати в руки держави всі засоби продукції, щоб то концентрувати їх в руках організованого, як пануюча класи, пролетаріату та по можливості збільшити продукційні сили.”

Значить, вони там говорять про панування пролетаріату, а не про його диктатуру. Можливо, вони й самі відчували, що вираз „диктатура” дає ґрунт для ріжних толкувань. Ця можливість говорила проти того, щоб уживати цей вираз при агітації, серед мас, які не знають ні

нашого програму, ні нашого учення. До цього тепер приєдналось ще одне серйозне міркування. Політичні гасла набірають певного змісту значно більше з історії, ніж із лексикона. Історія привела до того, що вираз „диктатура пролетаріату“ став специфічною прикметою большевиків, і в очах маси цей вираз так же неоддільно звязаний з нами, як і назва „комуністи“.

Маркс і Енгельс теж називали себе комуністами, але тепер кожний той, хто зрозумів згубність большевицьких поглядів, буде рішуче відкидати цю назву, хоч би слова Маркса були для нього законом. Таким чином і ми маємо підставу для того, щоб одмовитись од вживання гасла про диктатуру пролетаріату, бо це гасло і раніш постійно викликало непорозуміння, а до 1917р. грало певну роль тільки в полемічній, а не вагітаційній марксистській літературі! Нас можуть і мусять задовольнити слова Комуністичного Маніфесту, де говоритья не про диктатуру, а про панування пролетаріату на основі здобуття революцією демократії.

V.—Примусова праця.

A) БРАК РОБІТНИКІВ.

Ми бачили, що одним із головних дефектів російської великої промисловости є втрата великого числа кваліфікованих робітників. Це визнають і самі большевики. В своєму щойно згаданому докладі Бухарін каже:

„Тільки гірші елементи залишились на фабриках”.

Він не каже, в якому саме відношенні ці елементи є „гіршими”: чи економічно вони менше продукційні, чи політично менше віддані большевикам. Мабуть він має на увазі і те й друге.

Це явище він пояснює так, як і я. Він говорить:

„Робітництво у нас голодує, бо обмін продуктами між городом і селом загальмувався. Цей економічний стан має й свої соціальні наслідки. Коли велика промисловість є в такому поганому стані, то робітники шукають якогось виходу; вони наприклад, на власну руку починають виробляти у великих металювих фабриках невеликі предмети вжитку, котрі вони самі ж і продають. Такими методами пролетаріят сам себе деклясує. Коли таким чином робітник стає заінтересованим у вільній торгівлі, то він починає почувати себе, як дрібний продуцент, як дрібний буржуа. Це є поворотний рух пролетаріяту назад до стану дрібної буржуазії зо всіма її прикметами. Пролетаріят вертається знов на села, де він працює, як дрібний ремісник. Чим більшим буде розклад, тим сильнішим буде процес виродження пролетаріяту, який виступає тепер з гаслом свободи торгівлі і т. п.

Пролетаріят, як такий, став слабшим. До того ж іще краший елемент пролетаріяту побито на фронті.

Наша армія складалась із аморфної селянської маси, котра знаходилась в руках комуністів та безпартійних. Із цих діяльних пролетарських сил ми втратили величезну кількість, а це були якраз ті люди, що на фабриках користались найбільшою повагою й довірям. Крім того, ми мусіли найкращі елементи пролетаріату вжити для державного апарату, для управління селом і т.д. Організувати диктатуру пролетаріату в селянській країні — це значить поставити пролетарів, як фігури на шахматній дошці, на певні місця для того, щоб керувати селянськими масами”.

А якраз перед цим сам же Бухарін розповідає, що при такого роду „керуванні“ селянством зменшилась площа запашки, селянин провадить тільки екстензивне господарство, і для города не зостається лишків продукції.

Концепція Бухаріна потверджує мою, і навіть доповнює її, вказуючи поруч із переходом робітників до передкапіталістичних методів продукції та втіканням їх із міст іще другу причину недостачі робітників, а саме: відтягнення робітників од продуктивної праці до непродуктивної праці у війську, бюрократії та поліції. Він зовсім не помічає який осуд совіцького режиму в області економіки криється в самому констатуванні такої дійсности.

Б) ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТРУДОВОЇ ПОВИННОСТІ.

Кожний режим, коли він не розпоряджає потрібною кількістю добровільних робочих сил, має нахил до змушування робітників до певної праці, як що в нього є необхідні засоби примусу.

Совіцький режим у цьому відношенні не являється винятком. І він також намагався завести примусову працю. Троцький у своїй книжці детально говорить про це, та оповіщає про певний успіх цих спроб. Це було рік тому. З того часу все це притихло, і тому нам не варто спинятись над цими російськими експериментами; характеристику й критику цих експериментів ми можемо відступити тим товаришам, що зблизька ознайомились із ними.

Коли б я мав можливість одповісти Троцькому ще торік, зразу ж після того, як появилась його книжка „Анти-Каутський“, то я мусів би простудіювати спроби завести

примусову працю в Росії. Однак, я трохи почекав, і це зберегло мені працю. Це є найзручніша й найпевніша метода критики большевицьких заходів, бо сам час є найбільш дійсним їх критиком. Щоб тільки большевики не розпочинали, вони роблять усе з великим галасом та оповіщають, що їхні заходи являються єдиними правдивими способами розрешення даної проблеми, а кожен той, хто їх насмілиться критикувати, оповіщається за зрадника. Коли ж через півроку виявляється, що справа стоїть кепсько, то починають робити щось інше, і при тому цілком протилежне попередньому, та знов з таким же галасом оповіщається, що на цей раз знайдено вже дійсне розрешення проблеми, і що тепер все піде гаразд. Безперестанку продукуються величезні проекти, але при всьому тому продукція товарів що далі то все зменшується.

За всіма цими великими проектами ховається здебільшого нужденний стан річей, який викликаний і пояснюється скрутним становищем большевиків. Однак, характерною рисою большевицької тактики є те, що вони кожному вимогу даного моменту виставляють, як вислід і необхідне здійснення великих загальних принципів.

Так сталося і з примусовою працею. Замість того, щоб просто заявити, що примусова праця продиктована була необхідністю, завдяки браку робітників, Троцький намагається виставити її, як необхідний принцип соціялістичних принципів, та як неминучу вимогу соціялістичної продукції. Через те це питання набирає більшого інтересу; воно виходить поза межі інтересу, викликаного російськими експериментами.

Троцький пише:

„Принцип обовязковости праці не підлягає для комуністів жадному сумніву: „хто не працює, той не їсть“. Але через те, що всі мусять їсти, то й всі мусять працювати. Обязковість праці означена в нашій конституції і в нашому кодексі праці. Але до цього часу вона залишалась тільки принципом... Одиноке принципіально й практично правильне розв'язання господарських труднощів полягає в тому, що на населення всього краю слід дивитись, як на резервуар потрібної робочої сили, як на джерело, яке майже не можна вичерпати; слід строго регулювати регистрацію цієї сили, її мобілізацію й використання.

Як же тепер практично здійснити використання робочої сили на основі обов'язковості праці?

До цього часу тільки військове відомство мало посвід відносно реєстрації, мобілізації, формування й пересування великих мас. (ст.111).

Перевести в життя трудову повинність неможливо без прикладання метод мілітаризації праці — в більшій чи меншій мірі. А висловлення цього погляду зразу ж переносить нас в область найбільших забобонів та опозиційних ремствувань. (ст. 113).

Меншевики виступають не тільки проти мілітаризації праці, але й проти трудової повинності. Вони відкидають ці методи, як „методи примусу“, та заявляють, що трудова повинність означає зменшення продуктивності праці, а мілітаризація означає безцільне марнотратство робочої сили. (ст. 114).

Що вільна праця є продуктивніша за примусову — це цілком справедливо для перехідної доби від феодалізму до буржуазного устрою. Але треба бути лібералом або — як на теперішній час каутціанцем — щоб цю істину трактувати, як непорушну навівки та прикладати її до доби переходу від буржуазного ладу до соціалістичного. Коли правда, що праця з примусу завжди й при всяких обставинах є непродуктивною, як про це говорить в резолюції меншевиків, то в такому разі все наше будівництво засуджене на загибель, бо для нас не може бути иншого шляху до соціалізму, як тільки повне розпорядження всіма господарськими силами й засобами країни, централізований розподіл робочої сили в залежності від загально-державного плану. Держава робітників вважає себе за управлену поставити кожного робітника на те місце, де його праця найбільш потрібна”. (ст.117,118).

Троцький думає, ніби цим він доказав, що тепер вільна праця не є більш продуктивною, ніж праця з примусу в „державі робітників”. Трохи низче, він навіть висловлює думку, що за панщини був також поступ продуктивності праці.

„Організація панщини при певних умовах була також поступом і вела до підвищення продуктивності праці”. (ст.119).

Дальше Троцький розповідає нам, що буржуазія підгоствила вільних робітників до вищої продуктивності

тільки через те, що заволоділа всіма засобами впливу на пролетаріят для виховання його, а саме: церквою, пресою, парламентом та, зрештою, навіть провадирями професійних союзів, що прищеплювали робітникам старання й дисципліну.

Подібно до цього й більшовики мусять, мовляв, привчати тепер робітників до старанної праці.

Робітнича кляса під проводом свого авангарда мусить сама себе наново виховати на основах соціалізму. Хто цього незрозумів, той не розуміє азбуки соціалістичного будівництва" (ст.121).

С а м о в и х о в а н н я шляхом п р и м у - с о в о ї п р а ц і, якою розпоряджається „авангард“— таку азбуку соціалізму я розумію так же мало як і відьмину азбуку з ієтового „Фауста“.

Далі Троцький заявляє, що для цього самовиховання більшовикам не потрібні „ні попівські, ні ліберальні, ні кауцянські казки“. Самовиховання, між иншим, ілюструється так:

„Переведення трудової повинности ми уявляємо собі не инакше, як шляхом мобілізації переважно с е л я н с ь к и х робочих сил під проводом п е р е д о в и х р о б і т н и к і в (ст.126).

Цеб то панщина для селян та обернення „передових“ робітників у погоничів рабів. Дуже добре виховання й для одних і для других!

З того часу, як відомо, сталось цілком протилежне. Ленін побачив себе змушеним дати селянам повну свободу праці в інтересах більшої її продуктивности, цеб то кажучи словами Троцького, він „осудив на загибель все наше (більшевицьке) будівництво“.

Але для промислових робітників, на жаль, має ще силу те, що говорить Троцький (ст.140):

„Робітник ні в який спосіб не колідує з совіцькою державою; ні, він має перед нею зобовязання, він їй в с е б і ч н о п і д п о р я д к о в а н и й, бо це є й о г о держава“.

Наскільки це й о г о держава Троцький сам про те говорить за кілька сторінок перед тим (ст.126); так він завважує, що контроль над державним апаратом „залишається в руках робітничої кляси в о с о б і й о г о (!) К о м у н і с т и ч н о ї П а р т і ї.“

„Його” державою є, значить, держава комуністичної партії, яка в свою ергу являється знаряддям свого Центрального Комітету. І цьому Центральному Комітетові робітник є „всебічно підпорядкований”.

Таким то способом пролетаріят має визволитись із кайданів капіталізму!

В) ЛЕДАЦО.

Справи соціалізму стояли б кепсько, коли б було правдивим твердження Троцького, що соціалізму не можна завести без примусової праці, яку він має на увазі. Протирічивий сенс цього твердження не так очевидний, щоб непотрібно було його трохи освітлити.

При цьому, по своїй звичці, я мушу, на жаль, почати трохи здалека та вернутись до стародавніх часів, наражаючись на небезпеку, що Троцький знов буде висміювати мене, як він уже кілька разів кепкував з такої моєї звички у своїй відповіді мені. Так на ст. 153 він пише:

„В своїй присвяченій большевизму книжечці, де все питання обговорюється на 154 сторінках, Каутський подробно розповідає, чим живився наш далекий, до людини подібний предок, та висловлює припущення, що він, живучи переважно рослинною potravою, додавав іноді до неї також маленьких звірят, гусениць, хробаків, плазунів і т. д., а часом і маленьких пташок (ст.85). Одним словом, ніщо не віщувало про те, що від таких достойних високої поваги та успособлених ніби до вегетаріянства предків повстануть такі кровожадні нащадки, як большевики. Ось на яку солідну наукову базу ставить питання Каутський.

Це згучить дуже насмішкувато, але при всьому тому Троцькому найменше лежить на думці кепкування. Воно є лише вступом до вибуху запеклої люті:

„Тут, як це часто буває з подібного сорту творами, за академічно—схолястичною покривкою ховається злісний політичний памфлет. Це є одна з найбільш брехливих і безсовісних книжок”.

Не звертаючи уваги на цей вибух люті, я хотів би сказати де-кілька слів про свою методу, яку висміює

Троцький у своєму повному кепкуванні вступі до сердитої лайки.

Я розумію історичний матеріалізм так: людина, як і кожна жива істота, формується під впливом умов свого життя. Із цих умов життя природні умови на протязі періоду історії людства помітно не змінюються — за винятком змін природних умов для тих індивідуумів, які мандрують, — такто всі зміни, які відбулись у людини, а власне в тій області її ества, що найбільш підлягає змінам — здатности, нахили, функції — всі ці зміни слід уважати наслідком змін економічних умов її існування; ці ж останні в ході історії часто міняються дуже швидко.

Форма, якої під впливом певного оточення набирає організм або одна з його здатностей, залежить не від самого тільки цього оточення, а в не меншій мірі також і від тої форми і від тих здатностей, з якими даний організм вступає в це оточення. Той же самий тропічний степ впливає і на льва, і на газель, і на гадюку, і на гнойового жука, але на кожного инакше.

Через це, для того, щоб зрозуміти впливи певного історичного оточення, я мушу знати, як виглядала людина перед тим, ніж вона вступила в дане оточення. Щоб здобути повне зрозуміння цього, я мушу часто вертатись до стародавніх часів, якими так інтересувались постійно і мої великі учителі.

Наприклад, суть моралі та її змін не можна, на мою думку, зрозуміти, коли не вернутись аж до первісної людини й її предків. І якраз тепер — в добу, коли пролиття крові й нищення людей, почасти дякуючи деяким соціялістам, стало щоденним явищем, — дослідувача повинно інтересувати питання, чи тут ми маємо перед собою атавізм, поворот до первісної людської природи, що постійно загрожує виявити себе, чи це є тільки вплив надзвичайних обставин.

Ця проблема иншому військовому міністрові може показатись цілком зайвою і навіть комічною, але я, на жаль, не можу відмовитись од своєї методи.

Тут я знахожу підсилення з боку самого ж Троцького, який також змушений буває звертатись до давньої старини. Тільки він робить це більш аподитично, не дбаючи про обгрунтування своїх думок, цеб то він обмежується одним рядком там, де мені потрібно кілька сторінок.

Увесь його доказ того, що примусова праця є конче потрібною, ґрунтується на такому вражаючому зовльогічному тверженні:

„Можна сказати, що людина є правдивим ледацем“.
(ст. 109).

І більше нічого. До такого Тацтового короткомовства я в усякому разі не здатний. На цьому уступі, що може втішити серце кожного володаря рабів, я мушу спийнятися довше.

Згідно з теорією еволюції, все одно чи то теорією Дарвіна, чи Лямарка, людина походить од малпо-подібної істоти. Малпи ж, мабуть, найбільш рухливі й непосидючі істоти. Умови їхнього життя змушують їх до постійного руху, як в цілях шукання поживи, так і забезпечення себе від ворожих звірів.

Органи кожної тварини пристосовані до умов її життя. Функціонування їх таким способом, який прийшов, як спадщина, від предків, є життєвою потребою організму. Діяльність їх викликає задоволення, а кожне затримування такої діяльності, навпаки, є неприємним. В цьому розумі праця, цеб то діяльність, направлена до здобуття засобів до життя та до забезпечення життя, є життєвим процесом тварини, її потребою, а не чимсь відразливим для неї.

Зміна такого стану починається тільки з того моменту, коли витворені люди знаряддя, штучні органи, котрими людина повбільшує й усулює свої природні органи, і через це стає вище над тваринною. Вживання цих штучних органів може викликати необхідність такої діяльності, котра не є в згоді з переданими спадково функціями природних органів, і через це відчувається, як неприємне вражіння.

Однак, такого роду відчування не є чимсь конечно необхідним, а на початку культурного розвитку це буває лише в рідких випадках. В той час штучні знаряддя, допомогі пристрої, зброя служать здебільшого тільки для того, щоби спадково придбана й охоче виконувана діяльність набірала більшої інтенсивності та провадилась із більшим успіхом. Так, наприклад, до полювання за невеликими звірятами приєднується тепер уже й полювання за більшими; знов же тепер стає легше відбиватись од ворожих хижаків; до яких належить також і людина чужого племені, бо тепер і тій тварині, що живиться рослинною potravою, зброя дає органи хижака.

Тварина, однак, має потребу не тільки в їжі та охороні свого життя, але вона потребує також і приємних вражень для своїх органів чуття. Вже й тварина має естетичні почуття: їй подобаються певні тони, барви й форми. Розвиток техніки дає людині можливість штучно викликати для себе й для своїх товаришів такі приємні почуття: вона оздоблює приємними барвами своє тіло, свою одіж, посуд, зброю, своє житло, хоч би це була пещера, та надає їм приємних форм; вона винаходить музичні інструменти, щоб здобувати приємні для неї тони.

До нормальної діяльності тварини належить також і спостереження того, що є навкруги неї, та відкриття причинової залежності між тими явищами, від котрих залежать її добробут чи біда, наприклад: пізнання прикмет близькості здобичі або пасовиська чи ворога, прикмет наближення зміни погоди і т. д.

Ці винаходи та відкриття, що й самі є результатом спостереження звязку між певними причинами та їх наслідками, дають стимул і можливість для дальших спостережень такого ж роду.

Таким чином, разом із технічним розвитком, поруч із початками мистецької діяльності появляється також і наукова діяльність. Вони відповідають природі людського ества в такій же мірі, як і полювання та воювання з ворогом, і належать до того роду діяльності, яка провадиться з задоволенням.

Але техніка, що тільки починає народжуватись, утворює також цілий ряд таких галузей діяльності, які самі про себе не дають жадної втіхи і виконуються без задоволення; сюди відноситься оброблювання землі під ріжні рослини, оброблювання шкур для виготовлення одягу, будування шатрів або хатин, вироб посуду і т. д. Однак, і ці галузі людської діяльності виконуються охоче із за їх кінцевого ефекту, бо в тому продукті чи тій річі, які виробляються, людина має потребу.

Другий чин технічного прогресу значав збільшення праці, яку мусіла виконувати людина. Троцький помиляється, коли думає, що людський прогрес мав своєю оғанвою природжене людям ліниство, бо розвиток техніки впливає, ніби то, з потреби зменшити працю (ст. 109, 110).

Цього в такій загальній формі сказати не можна. Машина, що зберігає працю, появляється тільки при доволі високому стані техніки. Початки технічного прогресу випливають із потреби більшого забезпечення перед небезпеками та несподіванками життя, більшої регулярності в добуванні поживи, більшого захисту проти мінливих впливів погоди та проти ворогів, а в кінець кінців із потреби збільшення вже відомих насолод та винайдення нових.

Вся мистецька діяльність людини означає для нас збільшення праці, якої її предок—звір не знав; те ж саме можна сказати і про ткацтво, прядіння, будування, товариство і т. д. Коли люди перевірилися, що підсмажена каша з подушеного зерна смачніша від сирої, то це означало збільшення праці, бо треба було розтирати або душити зерно чи то в ступах, чи на камені. Зменшення цієї праці завдяки водяним млинам відноситься до пізнішого часу.

А скільки додаткової праці прибавилось людині після того, як вона відкрила огонь, навчилась варити, смажити, пекти!

Коли б людина була природженим ледацем, вона ухилялась би від усього цього і ніколи не прийшла б до винайдення та виготовлення різного знаряддя й приладів.

Але в міру поступу техніки розвивається також і різниця поміж людьми. Робота поділяється на два роди: одна робота є сама про себе приємною й виконується з задоволенням, а знов инша сама про себе є неприємною й робиться її лише заради тих наслідків, які вона дає.

Уникнути роботи першого роду люди не старались ніколи; вони віддавались їй із щирим серцем. Навпаки, роботи другого роду вони охоче уникали, як що це було можливо без зменшення продуктів, котрі добувались тією роботою, або коли ці продукти можна було здобути без затрачування власної праці.

Та мусіло минути чимало тисяч років раніш, ніж людство поступило так далеко вперед, що воно могло досягти такого результату за допомогою машин.

Значно раніш появляється друга, дуже проста метода: відбираються в інших продукти їхньої праці, здобу-

вається їх без праці зі свого боку, цеб то без виконання неприємної роботи. Їх здобувають шляхом дуже приємної для варвара роботи—війною. Війна, що й сама про себе була приємністю для варвара, стає подвійно приємною через військову здобич.

Однак грабіжництво під час війни є такою метою, яка не надається до частого повторювання, бо вона здебільшого виснажує джерела продукції. Тоді люди переходять до вищої методи, яка гарантує переможцеві регулярне одержування продуктів та послуг, що зявляються, як наслідок неприємної праці: тоді вже не тільки плюндрують переможених, але й обертають їх у рабів, ведуть їх у полон до країни переможця і там приділяють їх до праці в свійому власному господарстві. Або залишають переможеного там, де він був до того часу, та накладають на нього дань в певних продуктах чи в формі певної роботи.

Рабство та панщина, а не машини, що зберігають працю, були тим засобом, якого вживала сильніша частина народів для того, щоб самій не виконувати неприємної праці, а її результатами користуватись.

Пануючі кляси хотіли таким способом заощадити собі не всяку взагалі працю, а тільки неприємні форми праці. Вони залишили собі приємні або бадьорячі роди праці, як то мистецтво та наука, полювання та війна, при тому відповідно до соціальних відносин вони раз воліли займатись першими, а другий раз останніми. Раби ж та кріпаки мусіли обмежуватись неприємними родами праці.

Ці останні роди праці згодом стали ототожнюватись із поняттям праці взагалі.

Вільний робітник у своїй діяльності виконував по черзі і приємні й неприємні роботи. Це трохи зменшувало неприємність останніх. Невольники, навпаки, осуджені терпіти одноманітно тільки неприємні роботи. До того ж іще для невольників втрачається той стимул до неприємної праці, який мають вільні робітники, котрі знають, що результат неприємної роботи припаде їм же самим. Раб має тільки обов'язок працювати, а втіха від продуктів його праці випадає на долю інших.

Поруч із противенством між тими, що виконують тільки приємну працю, і тими, що провадять неприємні роботи, виникає тепер іще й інше, а саме противенство між тими,

що добувають хліб в поті свого чола, і тими, що насолоджуються життям, не працюючи.

Де всього цього слід додати й те, що для невільника не існує жадного обмеження робочого часу, на що може собі дозволити вільний робітник. Цей останній працює так довго, аж поки почуття приємності від очікуваного продукту його праці переважає в нього почуття неприємності. Йому не треба переобтяжувати себе працею, коли до того його не спонукає задоволення від счікуваних наслідків його праці. Володар рабів такого обмеження не знає, бо сам він у праці участі не бере. Він примушує раба працювати стільки, скільки вистачає сил у раба.

Надмірна й монотонна праця, відсутність будь якого інтересу до наслідків роботи приводять до того, що раб і кріпак ненавидять покласти у них працю, саботують її, ухиляються від неї, де тільки є на те можливість, так що вдержати їх при роботі можна лише батогами та жорстокими карами.

З одного боку раб, а з другого боку висискувач, що тішиться життям, не працюючи сам,—оце є справжні ледаці: один є в дійсності таким, а другий бажає таким бути. Але справа стоїть не так, як каже Тронький: ніби то людина для своєї природи є ледащо, а через те необхідно завести для неї примусову працю. Правдою є протилежне: із примусової праці випливає людське ліниство.

Наслідком ліниства робітників, що працюють з примусу, є дуже мала продуктивність їх праці. Вони працюють не тільки неохоче та аби як збути з рук, але крім того вони неуважні при праці та недбало ставляться до робочої скотини й до приладдя до праці. Їм можна довірити хіба тільки найбільш прості й нескладні інструменти.

Це не змінилось аж до сьогодні. І в совіцькій республіці робітників із примусу можна було використовувати тільки для таких примітивних робіт, як рубання лісу, розробка торфу, розчищення залізниць і т. п.

Правда, в старі часи траплялись випадки, що раби бували високо інтелектуальними і добре освіченими людьми, яким доручались дуже важкі функції; але вони виховані були, як вільні люди, і їх використовувано було не в процесі продукції, а для особистих послуг, де вони були в привілейованому становищі.

Коли Троцький заявляє, що панщина була поступом та принесла із собою підвищення продуктивності праці, то перша частина цього твердження правдива, а друга помилкова.

Панщина й рабство були поступом остільки, що вони уможливили народження кляси, яка присвятила себе виключно праці. Тільки в цих умовах могла народитись наука в дійсному значенні цього слова та могла розпочати ту свою роботу, що підносить і перевертає цілий світ.

Однєк, як би високо не визначали такий наслідок, все ж таки він куплений за дорогу ціну безконечного страждання й духової деградації мільонів працюючих людей. І це не була одинока темна сторінка тих умов, які сприяли розвитку науки. Примусова праця не тільки сприяла розвитку мистецтва і науки, але вона дала можливість народитись тій клясі, що віддавалась тільки полюванню та війні, одержувала великі засоби для війни, які спричинялись до все нових страждань.

І це ще не все. Де починає домінувати рабство та панщина над вільною працею людей, там понижується продуктивність праці, зменшується й бідніє населення, зникають міста і все суспільство деградує або стає жертвою сусідніх племен, серед котрих переважає ще вільна праця.

Майже всі культурні народи старих часів перейшли цей процес, а чимало народів за новіших часів пережили те саме під впливом феодалізму; пригадаймо Іспанію, Південну Італію, землі Туреччини.

Колись думалч, буцім то є такий закон природи, що держави, подібно до людей, переживши молодість та дорілий вік, старіють і нарешті вмирають.

Але прикмети старости появляються тільки як наслідок примусової праці.

Інший розвиток спостерігали ми в Китаї. Там не було рабства і не розвинувся також сильно феодалізм; вільна праця там все домінувала. Через це Китай не загинув разом з античним світом, рівнож як не загинув він і разом з новішим феодалізмом.

Але його вільна праця, основана на загальній приватній власності на засоби продукції, стала на перешкоді переходові до великої продукції. Китаєць, як вільний робітник не має в своїй натурі лінивства. Він є найбільше роботящою людиною в цілому світі. Але китайський спосіб продукції довів до далекойдучого поділу праці між окремими професіями та

до високого ступня розвитку ручного ремесла. Дальше того він не пішов і застиг на одному місці. Китай не заткнув, як гинули одна по другій держави в старі часи на Заході, але він закамнів.

Вищий ступінь розвитку став можливим тільки завдяки тому, що появилася наймана праця вільних робітників.

Г) НАЙМАНА ПРАЦЯ.

Нас завелоб це дуже далеко, коли б я скотів тут намалювати історію розвитку найманої праці. Це вже доволі часто роблено було передо мною так що я не сказав би про це нічого нового.

Наймана праця за останні три століття стала масовим явищем в соціяльній структурі європейського суспільства; це явище почалось у західній Європі вже в середні віки, коли появились підмайстри в різних галузях ремесла. а в гірицтві вже в 16 столітті воно набуло великого значіння. Найманий робітник є таким же вільним робітником, як і примітивний вільний робітник, про якого ми раніш згадували. Однак між ними є велика різниця. Примітивний вільний робітник сам має засоби продукції або спільно з іншими, або як свою приватну власність. Найманий же робітник засобів продукції не має; вони належать іншому — капіталісту,— котрому робітник продає свою працю, в підприємстві котрого він працює і котрому належить продукт його праці.

З цього боку найманий робітник нагадує раба, від якого він одріжняється, однак, тим, що має свою сімю, поза стінами підприємства є вільною людиною, приваймні вільною від догляду управителя, та може по своїй волі перемінити підприємство, де він працює і місце свого перебування. Завдяки таким різницям, з часу масового появи найманої праці продукція могла набрати того розвитку, який дав можливість уникнути загибелі, як то сталася з державами старих часів, а за нових часів з феодалними державами; але той розвиток продукції не допустив також і такого стану закостенілости, який стався в Китаю. Навпаки в постійній технічній та економічній еволюції продукція в феодалного занепаду піднеслася на казкову височінь.

Правда, спочатку найманий пролетар був у гіршому становищі не тільки в порівнанні з вільним робітником, але й з кріпаком та навіть з рабом. Як що не бувало такого надзвичайного довозу рабів, що їх можна було дешево купити, то кожний раб був для володаря певною цінністю. Володар мав інтерес у тому, щоб годувати раба, подібно до робочої худоби, та не переобтяжати його занадто працею, щоб він передчасно не загинув. Відносно пролетаря цього на увагу не бралось. Його робочий час збільшувався до безкраю, а платня його зменшувалась до розміру голодного пайка.

Рабів, як і робочу худобу, володар мусів годувати навіть тоді, коли він не мав для них праці, а найманий робітник викидається на вулицю, і може гам умерти з голоду, як що підприємець не має для нього роботи.

Але при всьому тому у свободі найманого робітника заложено було зерно розвитку, котрий мав уже вище підносити і самого робітника, і той спосіб продукції, в якому він працював.

До цього спричинились не тільки ті свободи, що відрізняли його від раба та кріпака, цеб то свобода пересування, свобода вибору фаху та підприємства, але також і та „свобода“, яку він сам найдоскульніше відчував—власне свобода від будь-якого майна. Вільному робітникові, що має майно, це майно заважає вільно пересунатись. Особливо селянин прикований до свого шматка землі; однак, і ремісник, що має в місті свій власний будинок, також прив'язаний до нього. Пролетар же є вільний податись туди, де він краще може приміститись; або де принаймні хоч не так будуть з нього дерти шкуру, цеб то де він буде економічно більше вільним. Я не говорю про різні паспортні труднощі з боку держави та інші подібні прекрасні речі, що витворені війною, а не сучасним способом продукції.

Пролетарі можуть великими масами концентруватись у промислових центрах, де поза стінами підприємства їх не можна контролювати, де вони одержують можливість організуватись та розвивати свої сили. Їм стає у пригоді також і загальна тенденція до демократії, що розвивається одночасно з розвитком капіталізму і що є корисною для всіх трудових класів: для маєтних і немаєтних, для селян, для робітників,—останнім же найбільше. Таким чи-

ном потроху їм удається скоротити надлюдський робочий час, збільшити свою платню, здобути силу й самосвідомість, а врешті добитись навіть участі у владі,— економічній, а ще більше у політичній.

Піднесення стану робітників сприяє розвиткові не тільки самих робітників, а й продукції. Доки найманий робітник є подібний до раба, доки він нездібний до праці більше складної, до обслуговування чулих машин. Те, що робітники позбавлені індивідуального володіння засобами продукції, дає можливість збирати їх до купи у великому числі по окремих великих підприємствах. Але тільки інтелектуальне та моральне їх піднесення робить їх здатними успішно працювати коло чулих машин. Правда, ремесло створило значну кількість управлених робітників, котрі здібні були працювати також і коло чулих машин. Але резерв таких робітників при занепаді ремесла й розвитку капіталізму мусів би дуже скоро вичерпатись, коли б тим часом наймане робітництво не піднеслось настільки, щоб бути в стані постачати із серед себе потрібне число здібних робітників.

Вільний робітник з самого початку більше, ніж раб, надавався до таких робіт, що вимагали уважного й дбайливого відношення, цею то він більше придатний до того, щоб розвинути заложені у великому підприємстві можливості більшої, ніж у малому підприємстві, продуктивності. Бо ж робітника, котрий працює недбало, можна звільнити, а раба можна хіба тільки побити канчуком. Капіталіст має легку можливість добирати собі кращі робочі сили та розпоряджає більш сильним засобом примусу до праці, бо бич голоду бе сильніше від шкуратявого бича.

Однак, для того, щоби став можливим всесторонній розвиток машинової продукції, треба було, щоб появилось більш високо розвинене робітництво, ніж були первісні пролетарі. Коли появилась така можливість, то капітал став ревно її використовувати. Тільки тепер, а не на початках культури винаходу машин, що зберігають працю, стає важливім завданням винаходця. Стимулом до вживання таких машин є барин, котрий для кожного зокрема капіталіста буде тим більшим, чим меншими будуть видатки продукції у відношенні до пересічних видатків.

Стимул до вживання машин, що зберігали працю ставав тим більшим, чим більше сили набував пролетаріят. Ко

ли зростаюча інтелігентність пролетаріату улегшувала вживання багатьох машин, то збільшення заробітної платні та скорочення робочого часу просто змушували капіталіста заміняти сили робітників на машини. Так за часів капіталізму одчасно ростуть сили робітників і продуктивність їх праці. Росте можливість добробуту для всіх та сила тих, котрі були до цього часу виключені з цього добробуту та добивались його. Із цього повстає можливість, а нарешті і неминучість соціалізму. Він уродиться не з руїн капіталізму. Це є цілком неправдиве уявлення, що повстає із аналогії з буржуазною революцією. Ця революція була результатом занепаду й розкладу феодального способу продукції. Але такий занепад не доводив обовязково до революції, а дуже часто до загибелі держави. Тільки там, де в середині феодалізму народжувались уже капіталістичні, а разом із ними й демократичні сили, феодалізм був переможений революцією, що несли з собою і поступ.

Капіталізм є способом продукції цілком своєрідним. Він веде не до занепаду продукційних сил, як феодалізм та рабство, а до сильного їх розвитку. Значить, він мусить закінчитись цілком инакше, ніж ті суспільства, які були основані на рабстві та кріпацтві.

Я постійно поборював погляд — між иншим і в своїй книжці проти мого друга Бернштайна в 1899 р. — ніби то соціалізм повстане ра руїнах капіталізму. Я тоді характеризував цей погляд, як надужиття Марксистської теорії для цілої ревізіоністської критики. Я не знав, що те, що я вважав у той час за Бернштайнове викривлення теорії Маркса, стане колись большевицьким символом віри.

Я уважав можливим, що поширення капіталізму знайде собі перешкоду в тому, що ринок не буде поширюватись так же швидко, як і продукційні сили; це могло би довести до хронічної перепродукції, або до скорочення продукції картелями. З того часу через свої спостереження та теоретичні праці я став більш оптимістично дивитись на можливість поширення ринку. Але й тоді я сподівався, що соціалізм прийде не через перепродукцію, і в кожному разі не через ті кризи, що бувають перед такими періодичними перепродукціями та являються характеристичними для циклю капіталістичних криз, але що він виникне завдяки загостренню класових протилежностей та зросту сил пролетаріату, щоб то, кажучи словами Маркса, завдяки „повстанню

робітничої класи, котра постійно зростає і самим механізмом капіталістичного способу продукції дисциплінується, об'єднується та організується". (Kapital, I. Volksausgabe, s. 690.).

При певних умовах і раб, і кріпак може також повстати, але вони були нездатні до тривалої, організованої класової боротьби, котра б розвинула їх здатності до вищого ступня. І коли б їм де-небудь пощастило захопити в свої руки владу, то вони не могли б зробити нічого іншого, як тільки обернути себе у вільних маєтних робітників, знов повернути той стан, із якого вони вийшли. Вони показали б себе нездатними повести суспільство до вищого щабля розвитку.

Це може зробити тільки наймане робітництво, і тільки воно в господарських умовах свого часу знаходить стимул і можливість до цього.

Через те, що приходу соціалізму нам доводиться сподіватись не від катастрофи капіталізму, а від сили пролетаріату, то смішним є, коли тепер немало революціонерів думають, ніби в нас нема нічого важнішого, як перешкоджати відродженню процесу продукції, що розпочалось після війни, та загострювати кризи; коли вони думають, ніби соціалізм загине, як що капіталізм знов закріпиться.

Зовсім навпаки. Ніколи пролетаріат не буває економічно менше сильним і менше здатним до боротьби, як за часів кризи. Ніколи він не робить більше швидкого поступу та не виказує себе більше рішучим і боекратним, як за часів промислового розцвіту. А економічна ситуація відбивається і на політичній.

Я пригадую, що колись, здається це було в 1886 р., на мене зробило глибоке вражіння, коли Енгельс сказав так:

„Доки тягтиметься криза, доти ми не позбавимось закону проти соціалістів. Але нехай тільки справи підуть краще, і німецький робітник швидко повалить той закон”.

Це мене дуже вразило, бо я, як і більшість нас, думав, що якраз нужда та криза роблять робітників найбільш готовими до повстання. Але Енгельс мав рацію.

Ми не повинні забувати, що капіталістичний спосіб продукції не є своєрідною одміною феодалізму, а основне від нього відрізняється, і тому кінець капіталізму буде цілком іншим, ніж був кінець феодалізму.

Буржуазні революції виникли з голодних бунтів зневірених мас. Революційне значіння найманих робітників для соціалізму полягає в їхньому піднесенні зі стадії зневіри до вищої стадії міці. Перемога над капіталізмом і поступ в напрямі до соціалізму придуть не з їхньої зневіри, а з їхньої міці. А ця міць є більшою при доброму стані продукції, ніж при її спиненні та занепаді.

Г) ВІЛЬНА ОСОБИСТІТЬ.

До соціалізму приведе міць найманого робітництва. Але цим самим уже сказано, якої форми він набуде. Соціалізм буде результатом потреб і здатностей пролетаріату, а також технічних та економічних засобів, які він матиме до розпорядимости, а не здійсненням якогось утопічного, вимудруваного пляну „повної соціалізації” або якогось іншого ідеалу.

В цьому розумінні в своїй книжці „Горожанська війна у Франції” Маркс писав:

„Робітничка класа не вимагала чудес од комуни. Їй не треба було заводити шляхом народних голосувань якихось фіксованих та готових утопій. Їй не треба було здійснювати якихось ідеалів; їй треба було тільки дати волю тим елементам, що розвинулись були вже внутрі буржуазного суспільства, яке гинуло”.

Установи, що їх утворюють робітники в окремих державах, можуть бути дуже ріжнородні. Для них нема жадних загальних шаблонів. Вони в ріжних державах будуть депасовані до існуючих умов.

Але одно є певне: ніде робітники не відмовляться від свободи, якої вони до того часу досягли і яка їм дорога, — не зречуться вони ані свободи економічної, ані політичної. Для російських робітників є недоброю прикметою, власне прикметою їх деградації, те, що вони за існуючого в Росії режиму зносять втрату свободи преси, зібрань та потоптання свободи совітів. Англійські чи німецькі робітники, здобувши політичну владу, не допустили б чогось подібного, а вже ні в якому разі не допустили б позбавлення їх свободи пересування, свободи вибору професії та підприємств.

Але цього вимагає якраз плян Троцького, по котрому роблять у Росії. Троцький сам розповідає про те, як Ураль-

ський комітет для переведення трудової повинности розпорядився відносно 4000 кваліфікованих робітників:

„Звідки вони прийшли? Головним чином із колишньої третьої армії. Їх не пустили додому, а привезли на місце їх призначення. Із армії їх передали комітетові трудової повинности, котрий поділив їх по категоріях та порозсилав по фабриках та заводах. З ліберальної точки погляду це є „наси́льство“ над свободою особи. Подавляюча більшість робітників пішла охоче на робочий фронт, як перед тим вона охоче пішла на фронт війни, бо вона зрозуміла, що того вимагають вищі інтереси. Частина йшла проти свого бажання. Цих примусили.” (ст. 140).

Коли дійсно „подавляюча більшість” пішла „охоче”, то в такому разі не зрозуміло, для чого вживали примусу відносно другої, як сказано у Троцького, зникаюче—незначної частини робітників.

За кілька сторінок перед тим Троцький указує, що з числа робітників, котрі були примусово мобілізовані, багато дезертувало:

„В сучасний момент (березень 1920 р.) процент дезертирів у робочих арміях ні скільки не вищий, ніж у бойових арміях“ (ст. 127).

На жаль, ми не довідуємось про те, який же був відсоток дезертирів у бойових арміях. [На ст. 128 число відпускних і дезертирів з армії показано вкупі і виносить 25%. Чому обидві ці групи не показані окремо?] Не сказано також, яка кара чекає тих, хто втік із робочої армії.

Досить того, що після того, як Троцький запевняв, що подавляюча більшість із числа 4000 робітників пішла б добровільно на працю, коли б їх до того покликали, він у розпучі питає:

„Невже ж ми мусіли пустити їх на всі чотири сторони: „шукайте, мовляв, товариші, де краще“. Ні, цього ми не могли зробити. Ми посадили їх у військові потяги і порозсилали їх по фабриках та заводах“ (ст. 142).

Коли б західно-європейському робітникові сказали, що при соціалістичному ладі уряд матиме владу кожного потрібного йому робітника одірвати від семі, посадити його у військовий потяг та адміністративним порядком заслати кудинедбудь на неозначено—довгий час, то він напевне відхилив би без вагання цю московську форму соціалізму.

Звичайно, свобода пересування, свобода вибору професії та підприємства суть „ліберальні“ свободи, рівно ж, як і свобода преси, зібрань і т. д. Але це говорить не за те, що робітники відмовлять ся від цих свобод, алише за те, що вони цими свободами не задоволяють ся і від соціалістичного суспільства вимагають ще більшої свободи.

Троцький дуже помиляється, коли думає, що робітник відмовиться в соціалістичній державі від тієї свободи, якої він домагається тепер, бо ця держава є, мовляв, його державою, і тому він буде їй „всебічно підпорядковуватись“.(ст. 140).

Щоб освітлити це, я знов мушу вернутись до старих часів, наражаючись на небезпеку бути висміяним Троцьким або викликати в нього новий вибух люті моєю манерою ховати за „академічною схоластичністю“ свою „брехливість“ і „безсовістність“.

Загально визнано, що люди походять од соціальних тварин. Од самих початків суспільного життя й аж до часів розвиненої культури окрема людина була безпорадною без громади, котра її ховала перед небезпекою, захищала її та давала можливість дбати про своє існування. В такій громаді окрема людина, так би мовити, губиться; „всебічне підпорядкування“ людини громаді відбивається не тільки на її поведінці але й на її почуваннях та думанні. Так було не тільки в первісному суспільстві, але й у марках; те ж саме було в сільських громадах (общинах), середньовічних ремісничих цехах, котрі не тільки регулювали продукцію та торгівлю, але й контролювали політику своїх членів, їх семейне та релігійне життя.

Внутрішню й зовнішню неволю особи супроти цілої громади, в якій і завдяки якій живе окрема особа, не слід плутати з тією неволею, яка виникає із утиску людини якимнебудь паном. Невольа першого роду є підпорядкуванням людини своїм товаришам і утиску її окрема особа майже зовсім не відчуває, бо одержує в ній свою силу, а навіть саму можливість існування.

Така неволя була, як серед пануючих, так і серед утискаємих класів. Ми знаходимо таку несвободу думки й поведінки ще й тепер у пережитках феодальної доби, наприклад у правлячих династій.

Спроби визволення індивідуума зпід власти громади, у

відношенні до котрої він мав би стати, як рівний і названий вільний, ми зустрічаємо вже за старих часів. Але тільки за капіталізму таке визволення набрало характеру широкого й тривалого явища.

Воно торкнулось насамперед інтелігенції, що за середніх віків змогла оборонити себе тільки у відношенні до церкви. В городах од часів ренесансу почали розвиватись наука й мистецтво, що не тільки не мали потреби в церкві, а навіть стояли до неї в опозиції. Зпочатку нова інтелігенція взяла ті організаційні форми, які вона знайшла у городського міщанства, і по тих зразках організувала свої наукові чи мистецькі інститути, наприклад університети. Інші, правда, воліли для свого розвитку користуватись допомогою придворних меценатів. Однак, що далі то все більше число інтелігентів знаходило можливість продукувати на ринку або на замовлення. Наукова, так само, як і мистецька діяльність з самого початку має тенденцію до індивідуальної творчості. Капіталістичні умови витворювали все більшу до того можливість. Таким чином, інтелігенція була першою групою громадянства, котра ясно зазначила своє прагнення до свободи і здобула її для себе.

Майже одночасно з нею і капіталісти почали перерізувати пуповину, яка зв'язувала їх із тими застарілими формами громадського життя, із яких вони виростили.

Гроші є річчю зовсім іншою, як ґрунт та земля. Земля по своїй природі є чимось сталим і вічним супроти швидко—мінливих людських індивідуумів. Через це, звичайно, земельне володіння, в своїх перед—капіталістичних формах, було зв'язане не з окремою особою, а з більше довговічною родиною. Це є причиною того, що земельне володіння таке консервативне та що серед земельного дворянства індивідуум так підпорядкований родині, і то підпорядкований не тільки в своїй поведінці, але й у своїх почуттях та думанні, на які впливають не тільки довгий ряд предків, але й увесь загальний живих членів родини аж до самих далеких.

Зовсім інша річ гроші, що з самого початку були індивідуальною власністю, що їх по своєму власному бажанню можна дарувати або витратити, що окрему особу роблять незалежною і дають їй можливість не вважати на ті громадські організації, серед яких вона живе. Це було тим легшою справою, що разом із капіталом, приходить і

сильна державна влада, котра обороняє власність, не вимагаючи, щоби окремі власники об'єднувались між собою.

В сучасній державі сильний, так само, як і багатий є найбільше могутнім тоді, коли він є лише один такий.

Капіталісти та інтелігенти являються першими носіями прагнення до вільного розвитку окремої особи — принаймні своєї власної. І остільки індивідуалізм є ліберальною ідеєю. Але він не обмежується на цих шарах суспільства.

Застарілі масові організації — церква, марка, цех — стають перешкодою до збільшення впливу та багатства інтелігенції та капіталістів, і тому ці останні поборюють їх, а врешті або зовсім їх касується, або принаймні позбавляється їх влади. Це впливає так, що самостійність особи починає розвиватись і серед працюючих клас; тут її обстоюють ті елементи, дякуючи котрим прогрес демократії стає неминучим і котрі розвиваються разом з нею. Найраніше, найсильніше цей розвиток відбувається по містах, а найпізніше та найменше досконало серед селянства.

Особливо сильно виявляється він у сучасного пролетаріату, члени котрого вже з самого початку виникнення цієї класи опиняються поза тими організаціями, що боронять інтереси маєтних працівників, щоби поза марками, общинами, цехами. Пролетаря менше, ніж членів іншої класи, вяже також і сім'я. Уже з дитинства його ставиться на власні ноги, щоби він сам собі заробляв, і своїх дітей він мусить також дуже рано привчати до того. Таким чином самостійність окремої особи розвивається серед пролетаріату особливо сильно.

Індивідуалізм часто протиставляють соціалізові. Ми постійно заперечували цьому протиставленню. Перші соціалісти з пролетарів напевне були індивідуалістами; вони мусіли бути сильними індивідуальностями, бо одинцем стояли проти „компактної більшости”.

Але соціалізм і як учення пролетарської більшости не стоїть у протиріччі до індивідуалізму.

Розуміється, пролетарі не могли лишатись у стані атомізації, в якому вони опинились попереду через те, що були вирвані із застарілих організацій свободних працівників, а пізніше через те, що ці організації були скасовані. Вони повинні були об'єднуватись в нові організації, але організації цілком особливого характеру. Пролетар не знахо-

дять їх готовими; він не виростає в цих організаціях і не вростає в них, а сам їх витворює. Не всі товариші по фаху чи по класі з самого початку належать до тих організацій, а тільки ті, що прийшли до однаквсього пересвідчення. Приналежність до партії та до професійного союзу є справою вільного прояву волі їх членів і якраз в цьому є їх сила. В цьому полягає також їх перевага і над робітничими радами, принадлежність до котрих уже наперед означається принадлежністю до певного фаху. Робітничі ради відограли і можуть відігравати велику роль в такому суспільстві, де ще не були можливі масові організації робітничих партій та професійних союзів або де ці організації були в середині розколені. Але ради не усувають потреби в партіях та професійних союзах, і самі вони тільки через партії та союзи можуть виявити свою плано-мірну діяльність.

Всі бойові пролетарські організації, якого б характеру вони не були, служать для захисту пролетарської особистости та її вільного розвитку.

А того пролетарі домагаються від своїх власних організацій, того вони будуть вимагати й од соціалістичного суспільства, котре так само буде створене ними ж самими по в а г и д о л ю д с ь к о ї о с о б и с т о с т и, усунення всякого насильства над нею, свободи її розвитку й виявлення.

Коли Троцький хоче називати це лібералізмом та філософією природного права, то в такому разі він мусить зачислити до натур філософів та лібералів також і Маркса та Енгельса, бо вони в „Комуністичному Маніфесті” так писали про соціалістичне суспільство:

„На місці старого буржуазного суспільства з його класами та класовими протиріччями виникає таке обеднання, де вільний розвиток кожного є умовою для вільного розвитку всіх“.

Д) РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗА СОЦІЯЛІЗМУ.

Пошана до людської особистости! Це є одним із найважливіших принципів пролетарської визвольної боротьби, якого не можна забувати ні під час найбільш завзятої боротьби, ні тим більш не можна його відкидати із міркувань холодного розрахунку.

Звичайно, що домагаючись вільного розвитку особистості, ми ще не стаємо лібералами. Ми добре знаємо, що свобода робітника безгранично працювати на капіталіста не є свободою, бо в капіталістичному підприємстві робітник не є вільним. Його воля починається за дверима фабрики. Скорочення його робочого часу, навіть коли воно вимушене законом, означає для робітника продовження часу його волі.

Ми не ліберали, але й не анархисти. Ми дуже добре знаємо, що самою лише економічною боротьбою робітники не переможуть капіталу і що для того їм необхідно здобути державну владу. Але сильна державна влада потрібна нам тільки для знищення сили капіталу; ми не повинні віддавати будівництво соціалістичної продукції в руки всевладної державної бюрократії. Чим більшу участь у тому будівництві братимуть робітники окремих фахів та все робітництво через самодіяльність своїх вільних організацій, чим менше в цю справу втручатиметься державна бюрократія, — тим краще буде для справи будівництва.

Коли пролетаріят всього сподівається від „держави”, думає, що вона має якісь чарівні сили і може негайно вишукувати всі страждання, забуваючи при тому, що держава, навіть коли вона відбере від капіталістів усю надвартість, не матиме більше того, що випroduкують робітники поверх потрібного для їх власного життя, то це свідчить про незрілість пролетаріату. Праця, а не держава творить цінності. Забобон, ніби держава здатна творити цінності, повстав через безладну систему випускання підчас війни папірових грошей трома великими імперіями Східної Європи; це було власне не що інше, як господарство марнотратів, розтринькування тих запасів, які були назбірані перед тим ретельною працею на протязі десятків років. Чим довше тягнеться таке розтринькування без відповідної власної продукції, тим страшнішою буде кінцева катастрофа.

Прагнення до всесильної комуністичної держави та віра в її чарівні сили так само помилкові, як і страх анархистів перед державою. Нам потрібна держава, щоб упоратись із капіталом, але чим менше ми будемо звертатись до її помочи при будівництві соціалізму, тим більше будівництво задовольнить пролетаріат.

Із усіх європейських націй англійці найбільше дозріли до соціалізму, хоч соціалістичне їх вишколення не дуже

велике. Ніде не розвинені так високо, як там, пшана до себе, самостійність і енергія пролетаріату та сила його організацій. Навпаки в Росії більше, ніж в якійсь іншій великій європейській державі, населення призвичаєне сподіватись усунення своїх страждань зверху від державної влади.

Англія, а не Росія, найбільше здатна до того, щоб витворити ті форми громадської продукції, які уявляють собою справжнє визволення робітничої класи. Не слід безкритично приймати Гільдовий соціалізм. Але—ж наскільки більше він містить у собі визвольних елементів соціалізму в порівнянні з усіма спробами російської державної продукції, веденої бюрократами!

Коли ми у відношенню до держави становимось на критичну, а не анархистичну точку погляду, то ще менше ми можемо визнати анархію у великому підприємстві. Ми знаєм, що свободу робітника, який вільно розпоряджає своїми засобами продукції, а значить є цілком вільний і в підприємстві, не можна сполучити з організацією сучасного великого підприємства; тільки висока продуктивність такого великого підприємства дає можливість добробуту всіх при коротшому часі праці, а значить при довшому часі свободи. У великому підприємстві робітник може бути тільки маленьким коліщатком у великому механізмі, або краще кажучи, тільки одним якимсь органом великого організму. Він мусить підпорядкувати себе пляну цілого. Ця необхідність не усувається через те, що велике підприємство із капіталістичного стає соціалістичним. В усякому разі дуже рідше відміна напочатку полягає в тому, що міняється мета, якій служить велике підприємство. Воно мусить тепер збагатити не окремого якогось капіталіста, але весь загальний робітничий клас.

Допасовання до пляномірного господарства для кожного окремого робітника буде неминучим і в соціалістичному суспільстві. Однак це не означає непошани до особистості, а ставить тільки нам завдання знайти такі форми dopasовання окремої людини до загального порядку, які не перешкоджали—б вільному її розвитку. Але при такому трактуванні справи виключається всяка примусова праця, яку пропонує завести Троцький.

Власне можна було—б припустити, що й Троцький є такої ж думки, як і ми. Бож у своїй книжці (ст.137) він

скаржитесь на те, що „провідні верстви робітничої кляси“ в Росії „занадто тоненькі“:

„Хвороба нашої простої російської людини е т а б у н о в і с т ь, брак індивідуальности, цеб то те, що прославляли наші реакційні народники і що Лев Толстой прославив в образі Платона Каратаева : селянин розпливається в своїй громаді (общині), він підсередковується землі. Цілком очевидно, що соціалістичне господарство може спіратись не на Платонів Каратаєвих, а на розважних ініціативних, почуваючих відповідальність робітників... Соціалістична солідарність не може основуватись на відсутности індивідуальности, на табуновости“.

Цілком справедливо. Доводиться тільки дивуватись, як же Троцький, визнаючи це, доходить до думки про примусову працю, а з другого боку, як він може думати про збудування соціалістичного суспільства за допомогою російської „табунової людини“.

Ця табуновість пояснює нам не тільки провал большевицького соціалізму, але також і успіх большевицької диктатури та виникнення ідеї про примусову працю. „Розважні, ініціативні, почуваючі відповідальність робітники“ не допустили б накинення собі ані того, ані другого.

Однак Троцький знає знаменитий спосіб поєднувати табунову природу російських мас та відсутність серед них індивідуальности зі своїм розумінням соціалістичних засад. Коли, мовляв, у Росії серед революціонерів е так мало самостійних індивідуальностей, то їх треба поробити диктаторами (на підприємствах), щоб вони керували тими табуновими людьми та виховували з них сильні, самостійні індивідуальности.

Ще ранше від Троцького подібні думки висловив Ленін і я тоді ж їх зкритикував. Троцький обвинувачує мене в тому, що я „образив маєстат“ російського пролетарія—це той Троцький, що сам же затаврував його як табунову тварину після того, як він взагалі прийшов до висновку, що пролетар е ледащом.

Він зявляє, що я ображаю російську робітничу клясу, кажучи, мовляв, що „їй бракує свідомости, життєвої сили, самопожертви і т. д. Вона так само не може вибрати собі повновласних провідників—кепкує Каутський,—як не міг Мюнгаузен сам себе витягти за чуба із болота. Це порівнання російського пролетаріату з хвасту-

ном Мюнгаузенем, котрий сам себе витягає з болота, є виразним прикладом того безсоромного тону, в якому Каутський говорить про російську робітничу класу" (ст. 80.).

Тай справді, чи може бути більша безсоромність, як сумніватись в тому, що російський пролетаріят може сам себе витягти за чуба із болота? Ясно, що цей рятунковий чуб є не що инше, як диктатор.

Те, що я казав, представляється власне так:

„Так як Мюнгаузен не міг витягнути себе з болота своїм власним волоссям, так також робітництво, котре не має „свідомости, ідейности, самопосвяти і витревалости“ не може вибирати собі диктатора, котрий його підносив би на вищу ступінь розвитку і котрому воно безвольно корилося б, коли він жадає від нього таких вчинків, які зв'язані зі свідомістю, ідейністю, самопосвятою і витревалістю“. (Тероризм і комунізм—Українське видання ст. 164).

Про це останнє речення Троцький нічого не говорить і те, що він про нього не згадує, доказує, що він нічого не може проти нього заперечити. А це речення є рішачим.

Троцький має рацію, кажучи, що з табуновими людьми не можна переводити в життя соціалізм. Але й диктатура не є засобом виробити із табунових людей вільні індивідуальности. Навпаки. Диктатура не терпить коло себе такі індивідуальности, їй потрібні тільки слухняні знаряддя. Хто виявляє самостійність, той є незрушним і усувається з дороги або його волю з омлюється. Чотири роки большевицького режиму у „простої російської людини“ до жакхливости збільшили „табуновість, брак індивідуальности“. Коли б консеквентно переводилась примусова праця, то ця хіба мусила б збільшитись надзвичайно.

Але ж хіба примус до роботи не лежить в самій суті соціалізму, який говорить, що хто не працює, той не їсть?

Розглянемо це. Цей принцип відповідає зрозумілому бажанню робітників не працювати на иншого і тим давати йому можливість жити не працюючи. Через те - ж, що у великому підприємстві скремий робітник не може забрати собі продукт своєї праці, то треба продукти загальної праці передати загалові працюючих, аби таким чином унеможливити одержання нетрудсвих доходів у формі процентів, барішу, та земельної ренти. Тоді ніхто здатний до праці не зможе здобути собі їсти инакше, як тільки заробивши своєю власною працею.

Про будь який урядовий чи поліцейський примус до роботи, або про означену працю і на означеному місці тут нема найменшої мови.

Вираз „хто не працює, той не їсть“ в жадний спосіб не говорить про те, що хто не працює там, де приказує військовий міністр, той не повинен їсти; ще менше цей вираз можна розуміти в той спосіб, що той, хто не виконує такої праці, не тільки втрачає свій пайок, але й мусить підлягати карі по військовому кодексу для підтримання дисципліни.

Троцький покликується на конституцію совіцької республіки. Там сказано, що кожний має обов'язок працювати, але владі не дається права кого-небудь змушувати до певної роботи, як того демагується Троцький.

В § 18 конституції 10 липня 1918 р. говориться: „Совіцька республіка уважає за обов'язок всіх робітників працювати і викидає гасло: хто не працює, той не повинен їсти“.

Цей уступ нагадує Комуністичний Маніфест, котрий між „засобами перебудови всього способу продукції“ називає також „рівний для всіх примус до праці“.

Це виглядає так, ніби тут говорить те, що й Троцький каже; але тут висловлена тільки думка про те, що мусить бути виключений всякий рід нетрудового доходу, а кожний мусить бути зобов'язаний виконувати яку не будь роботу. Тут зовсім не сказано, що кожній окремій людині влада може вказати певну означену працю та ще й в означеному місці.

Зрештою Маркс і Енгельс у своїй передмові до Комуністичного Маніфесту з 1872 р. про ці „запропоновані революційні заходи“ говорять, що вони й самі тепер „не надають їм більше особливого значіння“, бо „той уступ тепер у багатьох отношениях був би инакше сформульований“.

Пізніше вони ніде не вимагали примусової праці ані в загальній формі обов'язку кожної людини працювати, ні тим більше в Троцьківській формі, бо так вони ніколи не розуміли трудової повинності.

У Троцьківській формі соціалізм обернувся б у казарму або в'язницю. Виходить несподіваний дотеп, коли роздратований Троцький вигукує, що мої знання про Росію запозичені з секретних меншевицьких „шпаргалок“. Але ж секретними „шпаргалками“ як раз і повідомляється із в'язниць на волю.

Чи є ж, однак, інший „шлях до соціалізму”, окрім шляху вязниці та казарми, окрім „владного розпорядження всіма робочими силами країни”? Троцький запевняє, що іншого шляху нема. В дійсності ж такі шляхи є, і їх не треба далеко шукати, бо вони широко перед нами відкриті.

Коли всі можливості нетрудового доходу виключені, то не може бракувати робочих сил. Може тільки виникнути питання про їх розподіл. В окремих місцевих підприємствах чи галузях продукції може бракувати робітників, у той час як десь в іншому місці їх буде забагато.

Ця недостача може мати причини двоїстого характеру. Перша можливість це така, коли нема потрібної кількості робітників, котрі були б підготовані до певної спеціальної праці. В такому разі, само собою зрозуміло, не допоможе ніякий найгостріший примус до роботи. Робітнича держава може собі „всесічно підпорядкувати” робітника, але й цим способом все ж таки не можна ткача обернути у слюсаря.

В цьому разі справу можна полагодити шляхом організації відповідних шкіл, де б підготовлялись потрібні для даної цілі робітники.

Другий можливий випадок такий, що для даної галузі продукції є взагалі досить робітників. Коли ж все таки окремі місцевості чи підприємства їх не мають, то тоді, очевидно, для того є якісь причини, котрі треба дослідити й усунути; але усувати їх в даному разі не можна шляхом примусового довозу робітників в такі місцевості чи підприємства. Можливо, що причину тому слід шукати в нездорових умовах місцевості, поганих умовах мешкання, недостачі заводських помешкань, грубому поводженні адміністрації. Коли усунути ці дефекти, то і робітники, що досі обминали ті місцевості та підприємства, прийдуть туди.

З другого боку може бути таке становище, що вся дана галузь продукції є неприємною, відразливою і це становище або взагалі не можна поліпшити, або не можна його поліпшити при даних технічних засобах. Жадна техніка не може роботу в копальнях обернути в таку роботу, яка виконується при соняшному світлі на свіжому повітрі.

Але без вугілля ми не можемо обійтись. Що ж робити? В таких випадках не лишається нічого іншого, як надзвичайні невигоди певного підприємства компенсувати такими ж надзвичайними пільгами. Наприклад, робочий час

в таких галузях продукції можна скоротити до норми, нижчої від середньої норми в цілій промисловості, або можна особливо збільшити заробітню платню; при певних умовах можна злучити обидві ці методи або можна дати якісь інші пільги.

Все це зовсім не нова річ; за допомогою таких метод уже й капіталісти без жадного поліцейського примусу уміли притягати собі таке число робітників, яке їм було потрібне. Для соціалізму було б це доказом його моральної бідности, коли б відносно поваги до особи робітника він мусів залишитись позаду від капіталізму.

В дійсности ж спроба завести примусову працю є доказом моральної бідности не соціалізму взагалі, а спеціально совіцького господарювання.

Ми знаємо, звідки виник цей примус; не з основ соціалізму, а з того, що за большевицького режиму промислові центри стали такими жахливими місцями для життя й праці, що робітники тікають звідти, як од чуми. Коли совіцька держава їх мобілізувала, посадила в військові потяги та порозвозила по певних пунктах, то цим вона тільки показала, що не вважає себе здатною утворити там людські умови існування. Трудова повинність являється не обов'язковою умовою соціалізму, а визнанням з боку большевиків того, що форма, в якій вони хотіли здійснити соціалізм, потерпіла фіяско.

Е) СТИМУЛ ДО ПРАЦІ ЗА СОЦІАЛІЗМУ.

Трудова повинність, як засоб для доцільного розподілу робочих сил в державі, не є найтруднішою проблемою для соціалізму, і тому теоретики соціалізму мало нею займались.

Значно важнішою є инша проблема, звязана з трудовою повинністю, а то власне не проблема приділення робітників до окремих підприємств, а те, як зробити, щоб вони ретельно й совісно там працювали. Якими засобами спонуку до такої праці розпоряджатиме соціалістичне суспільство, котре мало б високо тримати прапор пошани до людини і разом із тим мусіло б одмовитись од зовнішнього примусу до праці? Ця власне проблема, чим з а м і н и т и в підприємстві такий примус, а не те, як у ф о р м у він мав би прибрати, дуже інтересувала соціалістів, а особливо утопістів, і підказувала їм іноді геніяльні думки.

Найкращим розв'язанням цього питання було б, коли б можна було усунути поділ праці на приємну й неприємну та надати всякій праці характер принадності. Це було б можливо, коли б можна було надати праці характер мистецької творчості або спорту.

Починаючи від Фура аж до Вільяма Морріса, в цьому напрямі було зроблено багато прекрасних дослідів. Але всі вони не брали до уваги праці на машинах; а відмовитись од цієї праці ми не можемо, коли хочемо, щоб настав загальний добробут при високому розвитку мистецтва й науки.

Звичайно, що важливим завданням соціялістичного режиму буде надати кожній праці характер приваблюючий. Ця проблема, що тепер інтересує винаходців доволі мало, матиме тоді для них таке ж значіння й інтерес, як тепер питання про машини, що зберігають працю. Як далеко в цьому напрямі піде людство, трудно передбачити; в усякому разі тільки за соціялістичного режиму набере сили тенденція зробити працю приваблюючою.

Цілком певне, що зпочатку, і дуже можливо, що й у дальшому, соціялізму прийдеться числитись із цілим рядом таких робот, які самі про себе не є насолодою, але виконуються через те, що без них не можна обійтись.

Щодо цих робот, то треба, принаймні, усунути відразливий характер їх, котрий надали їм примус до праці, рабство і кріпацтво і котрий тільки почасти був змягчений капіталізмом, оскільки до того він був примушений сопро-тивленням пролетаріяту. Ми вже бачили, що є три фактори, котрі спричиняються до того, що та праця виконується неохоче:

1. Відділення робітника від його продукта, до якого він втрачує всякий інтерес, бо продукт його праці припадає іншому.

2. Надзвичайно довгий час праці.

3. Монотонність праці.

Почнемо з останнього пункту.

Монотонність праці є найбільш гнітючий і відразливий момент у капіталістичному процесі продукції. Далекійдучий розподіл праці в мануфактурі, а ще більше в праці на машинах, надає праці ще більше монотонности, ніж було за часів рабства.

Усунути цю монотонність найкраще можна було б через получення праці в індустрії з працею в сільському го-

сподарстві. Це було б дуже вигідно і для самого процесу продукції. Сільсько—господарська праця має сезонний характер. Вона потребує періодично дуже багато робочих сил, а в межичасі для неї вистачає й невелике число робітників. Колишня селянська сім'я не відчувала цього, бо поруч із сільським господарством вона виконувала також і промислову працю для виробу предметів власного вжитку. Перерви між двома періодами сільсько—господарської праці вона використовувала для праці промислової.

Відділення індустрії від сільського господарства дуже ушкодило останнє. В гарячий час воно страждає через брак робітників, а в інші часи не знає, чим зайняти робочі сили. Капіталістичний спосіб використання перерв в сільсько—господарській праці -- власне робота кустарів на скупщика приводить до явищ дуже невідрадних.

Большевицька метода, завдяки котрій багато робітників із великої промисловости пішло на село та в ремесло, також не дала відрадних наслідків.

Було б раціональнішим перенести велику промисловість на село та обеднати її з великими сільсько—господарськими підприємствами. В такому напрямі до цього часу не зроблено ще нічого. Соціалістичний режим мусить ще тільки робити експерименти в цьому напрямі.

Одиною формою, в якій до цього часу промисловість була поєднана з сільським господарством, це є та, що промисловий робітник у вільний від праці час обробляє для себе маленький шматок землі.

Раніше так було в промислових підприємствах, що були в сільських місцевостях або в маленьких городках. Але за останні десятиліття це поширилось також і по більших містах, де стали заводитись так звані робітничі городи.

Ці городи не уявляють собою найбільш раціональної форми сільського господарства, але вони могли б бути більш раціонально поставлені, коли б їм надати деяких форм великого підприємства, наприклад: коли б спільно оралась та угноювалась уся площа, на котрій улаштовані окремі городи. Крім того, в цих городах здебільшого культивуються такі продукти, які найкраще викохуються в малих підприємствах: овочі, городина, дрібні домашні тварини.

Якої б думки не були про продукційний бік цих городків, треба визнати, що вони відповідають певній потребі;

про що свідчить їх поширення. Число їх зростатиме й далі.

Але в сучасній формі праця на тих городах означає не перерву монотонности промислової роботи, а тільки накладає ще більший тягар на робітника або відбирає у нього час на викохування кролів та квасолі замість того, щоб він міг використати цей час для своєї освіти, політики чи професійних справ.

Поеднання промисловости з сільським господарством було б прогресом тільки в тому разі, коли б для сільськогосподарської праці у промислового робітника знаходився відповідний час за рахунок скорочення часу його праці в індустрії.

Скорочення робочого часу у головному фасі є найважливішою проблемою в цьому питанні.

Однак це завдання попадає в суперечність з другим, не менше важливим. Загальний добробут при сучасному розмірі продукції ще неможливо здійснити. Статистичні докази для цього уже наводились не раз. Прихильники капіталізму вбачали в цьому доказ того, що соціалізму взагалі не можна здійснити. Але це доказує тільки, що необхідно даліше розширяти продукцію.

Це можливо шляхом притягнення до продукції тих робочих сил, які тепер марно тратяться, хоч часто дуже багато й тяжко працюють. Пригадаймо собі, наприклад, величезне число дрібних підприємств у посередницькій торговлі.

Головним засобом для розширення продукції є найінтенсивніше використання найбільш продуктивних із теперішніх підприємств та швидке й широке впровадження всіх тих машин та приладів, що зберігають працю, які відомі вже тепер. Це, розуміється, передбачає вже процвітаючу й високо розвинену велику промисловість. Хто, бажаючи знищити капіталізм, руйнує таку промисловість, той гальмує всякий поступ в напрямі до соціалізму.

В капіталістичному господарстві найбільшу вигоду від машин, що зберігають працю, мають промислові капіталісти. Поки нові машини не стали предметом широкого вжитку, капіталісти витягають із них високий бариш, в той час, як такі машини загрожують робітникам безробіттям або заміною кваліфікованих робочих сил на некваліфіковані; в кожному разі ці машини робітникам вигоди не приносять. Че-

рез це оборонці капіталізму думають, що бариші капіталіста та його приватна ініціатива являються необхідними для розвитку продукційних сил і що за соціалізму цей розвиток мусить припинитись.

В дійсности зміна, яка прийде разом із соціалізмом, буде цілком иншого характеру. Робітники, що не мають тепер інтересу до машин, які зберігають працю, будуть мати тоді найбільший інтерес до заведення таких машин, інтерес далеко більший, ніж мають тепер капіталісти, бо капіталісти заводять їх тільки там, де вони економлять на заробітній платні, а робітники будуть їх заводити всюди — де можна за їх допомогою зберегти працю.

Таким способом можна буде збільшити кількість продуктів, що їх одержує робітнича класа, й одночасно зменшити робочий час. Добра пожива, добрий одпочинок, недовгий робочий день це є найкращі умови для інтенсивної й уважної праці.

Найсильнішим стимулом до роботи є звичайно почуття робітника, що працює він для самого себе, що продукт його праці належатиме йому. Цього стимулу, який був у вільного робітника з передкапіталістичної доби, соціалістичне суспільство не може відновити у повній мірі. Це означало б одмовлення від тих величезних технічних вигід, які дає велике підприємство. Соціалізм може тільки на місце індивідуального робітника поставити робітника колективного, який стане тоді ідентичним із цілим суспільством та зробиться володарем усіх засобів продукції і самих продуктів.

Через це витворюється стимул до праці, якого нема в робітника за капіталістичного режиму. За соціалізму робітник збагачуватиме своєю працею не свого класового ворога, а той колектив, до котрого належить і він сам.

Цей стимул не буде, звичайно, таким сильним, як то буває, коли праця виконується безпосереднє для себе; на початках соціалізму він може навіть не вистачати для того, щоби побороти в людині „природу ледаща“, яку в ній виробило рабство і яку не викорінено цілковито за добу найманої праці.

Однак, у великому підприємстві появляється новий стимул до праці, який полягає в тому, що тут робітник працює не сам, а в товаристві багатьох інших робітників. Як соціальна тварина, він не лишається байдужим до думки

про його працю того товариства, серед якого він працює.

При соціалістичній продукції лінивість чи недбальство окремого робітника шкодить не капіталістові, а його ж клясовим товаришам, які через це одержать менше продукту, а матимуть більше праці.

Таким чином до того, хто наизмисне не виконуватиме свого обов'язку в підприємстві, будуть з призи́рством ставитись його колеги так само, як тепер вони з призи́рством ставляться до штрайкбрехерів. Цей моральний осуд впливатиме на нього тим сильніше, що він не зможе виправдувати своє недбальство скрутним своїм становищем, на котре так часто покликаються штрайкбрехери.

Ми бачимо, таким чином, що соціалістична продукція витворює цілий ряд таких стимулів до праці, яких не знає капіталізм. Але коли б цих стимулів було не досить, то соціалістична продукція може повсякчас використати ще й ті методи капіталістичної доби, які не протирічать принципам пошани до людини, наприклад, акордну систему.

Соціалістичний рух, щоб то стремління до визволення пролетаріату, тісно зв'язаний з розвитком вільної індивідуальності робітника. Разом із цим розвитком повстає також і новий стимул до праці. Робітник, що доріс до свідомості своєї гідності, не схоче бути об'єктом визиску іншої людини, але його власна гідність не дозволить йому так само жити за рахунок праці когось іншого. Він не тільки відмовляється від милостині, але й не приймає „чайових”. Його амбіцією є добре виконати ту працю, за яку він одержує платню.

Підчас клясової боротьби, котру провадять великі числом організації, у робітника дуже сильно розвиваються соціальні інстинкти, а зростаюча свідомість своєї гідності виховує в ньому одночасно амбіцію не бути гулящим трутнем.

Всі ці стимули до праці, котрі виростають із піднесення пролетаріату, а потім із його панування, забезпечують зріст продуктивності його праці, роблять непотрібними — а навіть цілковито виключають — всякий примус до праці в підприємствах. Жадний пролетаріат, який переріс стан табунової істоти та став уже дозрілим до соціалізму, не допустить найменшого наближення до мілітаристичної примусової праці ні в самому підприємстві, ні в формі примусового приділення до підприємства. Такого роду примусова праця була б необхідною тільки в тих соціалістичних

інституціях, які відражають, а не притягають до себе робітництво. Це означало б, що вони є недоладні, а в такому разі всяка спроба завести там примусову роботу мусіла б прискорити їх банкруцтво, бо викликала б найсильніший опір з боку робітників та до крайности понизила б продуктивність їхньої праці.

Троцький помиляється, коли думає, що соціалістична держава має якусь чарівну силу, котра може примирити пролетаріят з примусовою працею. Пролетаріят збунтується проти всякого роду рабства, в тому числі і проти державного рабства, без огляду на те, чи канчук погонщика рабів бе його в імені царя, чи в імені пролетаріяту.

Є) РЕАКЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР БОЛЬШЕВИЗМУ.

Державне рабство—оце є кульмінаційний пункт большевицького комунізму. Через те, що експеримент не вдався, не лишалось нічого иншого, як вернутись назад до державного капіталізму, котрий для Росії не був новиною, бо вже здавна капіталізм існував у Росії тільки з ласки державної влади.

Та легкість, із якою відбувся цей поворот, так само, як і всі инші дотеперішні большевицькі повороти, є дуже характеристичною для опортунізму большевиків, бо для них важно не здійснити певні принципи, а вдержатись тільки при владі, задля якої вони готові, не задумуючись, пожертвувати всяким принципом. Не менше характеристичною є для них і та легкість, з якою вони стали прихильниками трудової повинности.

Те, що було сказано в попередній главі про стимул до праці в соціалістичному суспільстві, не є чимось новим для знавців соціалістичної літератури. Тут довелося знову повторити це все для тих новичків, які опинились би в безпорадному становищі супроти большевицької фразеології. Большевики з легким серцем одкинули всю попередню роботу соціалістичної думки про майбутню форму праці і тут, як і всюди, для усунення труднощів ухопились за примітивні засоби,—кинулись до брутального насильства. Після того, як вони відкинули Росію, в технічному відношенні, із доби великих підприємств назад аж до часу ремесла та кустарництва, поворот до кріпацтва був би тільки завершенням їхнього реакційного діла.

Це було можливе тільки через те, що вони втратили всяку пошану до людини, до її життя й свободи.

З невага до людини є головною прикметою большевиків. Вони зневажають індивідуальність своїх власних прихильників і користуються ними, як знаряддям та гарматним мясом. А ще більше зневажають вони тих, що не дають використовувати себе,—як знаряддя; такі елементи всі гуртом попадають в число противників, яких треба, мовляв, упокорити або зломити.

Зерно таких поглядів таїться в думках багатьох провідників змов. Але тільки жажливі російські обставини уможливили те, що ці погляди розвинулись до таких форм, які ми бачили у Нечаєва. А здичавіння людей, що сталось у наслідок світової та горожанської війни, спричинилось до того, що такі методи думання із темряви деяких невеликих тайних кружків вийшли на простір перед очі суспільства та виявились у жажливих актах Че-Ка, які катували сотні й тисячі людей; це здичавіння є також причиною того, що появляються літературні твори, подібні до обговорюваної тут книжки Троцького, котра прославляє тероризм. На своє оправдання він пише: „Ворога треба зробити нешкідливим, а підчас війни це значить його знищити“. [ст. 39].

Коли б правительства Центральних Держав та Антанти додержувались цього правила, то вони мусіли б порозстрілювати не тільки всіх Цімервальдців, але й усіх взагалі пацифістів. Однак, спартакісти*) не могли в свій час знайти досить виразів для висловлення свого обурення з приводу арешту Мерінга, Рози Люксембург та инш. Ми також боролись проти того. Але по большевицькому рецепту цілком у порядку річей було б їх розстріляти.

Троцький дальше говорить:

„З а с т р а ш у в а н н я є могутним засобом політики, як міжнародньої, так і внутрішньої... Так само (як і війна) діє і революція. Вона вбиває окремих людей— а страшить тисячі. З цього погляду червоний терор принципіально не відрізняється від збройного повстання, якого прямиж продовженням він є. Державний терор революційної класи „морально“ осуджувати може тільки той, хто принципіально [на словах!] одкидає взагалі всяке насиль-

*) Німецькі большевики. Перекл.

ство—значить також і війну і всяке повстання. Для цього треба бути просто лицемірним святобожником“ [ст. 43].

Іншої методи політичної роботи, крім брутальної сили, Троцький не знає. Кепкуючи з мене, він каже, що, не зважаючи на мої студії над поживою малпо-людей, я „не знайду в історії іншого способу зломити волю клясового ворога, як тільки доцільне й енергійне вживання сили“. (ст. 40).

Згідно з цим цілком військово-міністеріальним розумінням історії увесь історичний розвиток є не що інше, як вічна горожанська війна. Що в розпорядженні пролетаріята, принаймні в сучасних державах, є ще й інші засоби та методи політичної акції,— про це Троцький, очевидно цілком забув. Енгельс уже в 1895 р. одкинув озброєне повстання, а все таки він сподівався перемоги революції.

Озброєне повстання можливо тепер тільки у виїмкових випадках. В більшості випадків воно доводить до поразки пролетаріяту. Він мусить навчитись перемогати без озброєного повстання.

Але навіть той, хто ще вірить в озброєне повстання, як порятунок, навряд чи згодиться з тим, що терор є продовженням повстання і нічим од нього не відрізняється. Повстання скероване буває проти війська якогось правительства. а терор мордує безоружних. Його можна порівняти з розстрілюванням полонених підчас війни. Чи, може, й це є тільки „прямим продовженням війни“? Я є досить лицемірним святобожником для того, щоби відповісти на це питання рішуче негативно.

Нарешті Троцький сам приходить до того питання, яке навертається само собою на уста кожному:

„Але чим же відрізняється, в такому разі, ваша тактика від тактики царизму?— питають нас попи ліберталізму та каутціанізму,

Ви не розумієте цього, святобіжники? Ми вам поясним, Терор царизму був скерований проти пролетаріяту. Царська жандармерія душила робітників, що боролись за соціалістичний лад. Наші ж „че-ка“ розстрілюють поміщиків, капіталістів та генералів, котрі хочуть привернути назад капіталістичний лад. Зрозуміло це вам?.. Нюанс? Так? Для нас, комуністів, цей нюанс цілком вистачає“.

Дійсне, знаменитий нюанс! Кожна гидота стає герой-

ським вчинком, як що її зробить комуніст! Кожне бдикунство дозволене, коли його вчинено в ім'я пролетаріату! Так і еспанські конквістадори чинили в Південній Америці свої криваві акти в ім'я Господа Бога.

Не буде прибільшенням, коли ми книжку Троцького назовемо гимном нелюдяности й короткозорости. Так, і короткозорости, бо не треба якоїсь надзвичайної далекозорости для того, щоби побачити, що оправдання Троцьким насильства відчиняє дорогу всяким насильницьким актам з боку реакції. Бо ж теза про те, що доцільне й енергійне вживання сили являється неминучим при поборюванні свого класового ворога, не втрачає своєї сили і тоді, коли „класовим ворогом“ є пролетаріат.

Як що терор є взагалі льогічним наслідком озброєного повстання, то цілком льогічним буде, коли він вибухне в наслідок озброєного повстання, котре повалить большевицьке правительство.

Зрештою, однак, Троцький виказує деякий сором та намагається трохи прикрити свою наготу. Щоб оправдати терор, він покликується увесь час тільки на обставини військового часу. Але тепер Росія більше року не воює. Він говорить також про розстрілювання „поміщиків, капіталістів та генералів, котрі хочуть повернути назад капіталістичний лад”, але він не згадує про розстрілювання соціалістів та пролетарів, що бажають соціялізму напевне щиріше від теперішнього Троцького.

Розуміється, Троцький, коли писав свою книжку, не міг передбачати,—що на протязі одного року Ленін опиниться серед тих людей, що намагаються відновити капіталістичний лад. Тепер у Росії капіталістів не розстрілюють, а дружньо вітають. Але терор продовжується в такій же мірі, як і раніше.

Терор є найбільш яскравим, але не самотнім виявленням непошани до людини, через котре большевизм попадає в таку ж суперечність до сучасних тенденцій розвитку та виникаючих звідси потреб пролетаріату, в яку він попадає через своє зневажливе відношення до демократії.

Цим большевики відштовхнули від себе назавжди широкі маси пролетаріату, котрі з ентузіазмом вітали большевиків, коли вони прийшли до влади; втали їх, як Месію, що має визволити всіх зневажених та упосліджених. Вони з захопленням підтримували большевиків через широкі їхні

обіцянки, котрим напевне вірили й самі большевики, і за здійснення котрих большевики взяли були з надзвичайною енергією. Через ізоляцію Росії за кордоном зпочатку не знали про виявлену большевиками жорстокість та їх зневажливе відношення до реальної дійсності. А те, що виходило поза межі Росії, було з такою великою домішкою неправди, що все воно без розбору трактувалось, як буржуазні вигадки, і тому відкидалось. Але тепер брутальне насильство московського режиму стає все яснішим для нас, які з огидою відвертаються від цієї жакливої голови медузи.

Цілком инакше стояла справа в 1871 р. у Паризькій Комуні; хоч вона в багатьох відношеннях виказала себе недоскональною ще більше, ніж большевицький режим, але з початку і до кінця свого існування вона виявляла найбільшу пошану до людини, навіть до ворога, не говорячи вже про власних своїх товаришів. За товариша уважається кожний той, хто працював у тому самому напрямку, не зважаючи на ріжницю метод праці. В Комуні було три ріжних напрямки: яacobінци, блянкісти і интернаціоналісти, здебільшого прудоністи. Вони дуже часто боролись між собою; кожний із цих напрямків намагався перевести свою методу, але ніколи не приходило на думку одній із цих трьох груп старатись через насильні акти проти якоїсь другої групи захопити владу в свої руки. Навпаки, большевики з самого початку проповідували необхідність знищення всякої іншої соціалістичної партії, не спиняючись перед вибором засобів для того — від обрікування до кулетів, в залежності від ситуації.

Комуна репрезентувала найбільш прогресивну соціалістичну думку нас того часу.

Маркса тоді ще майже не розуміли, а може й зовсім не знали. Про історичний матеріалізм ніхто не говорив. Між тим, працюючи разом у Комуні, блянкісти й прудоністи змушені були обставинами виробити певний програм, котрий і Маркс уважав для себе можливим визнати й обронути.

Загибель Комуни потягла за собою загибель прудонізму та переформування блянкізму, який став дуже наближатись до марксизму. Через два десятки років після Комуни ми бачимо, що марксизм запанував у цілому Інтернаціоналі; всі робітничі партії практично, як що й не

завжди теоретично, побудовані були на основах марксизму.

І ось тепер, півстоліття після Паризької Комуні, з'являється большевизм і дає такого роду трактування марксизму, котре відкидає нас назад до часів Вайтлінга й Блянкі, до сорокових років минулого століття.

І через цю передмарксієвську методику думання большевики витворили таку політичну й економічну ситуацію, яка була ще за передкапіталістичних часів.

Цей в теорії і на практиці я в н о — р е а к ц і й — н и й характер большевизму, що веде не в напрямі до соціалізму, а від нього, а також б р у т а л ь н і с т ь т а в л а с т о л ю б с т в о большевиків одштовхує від них все ширші кола пролетаріату. Це все приведе до того, що большевизм зрештою загине, не залишивши по собі нічого іншого, крім руїни та прокльонів.

Уже й перед большевизмом пролетарі здобували іноді владу при таких обставинах, коли вони не могли утриматись при ній. Спогади про тих пролетарів, починаючи від анабаптистів аж до паризьких комунарів, стали для нас дорогими.

Навпаки, большевизм назавжди лишиться темною плямою в історії соціалізму. Уже й тепер маса міжнароднього пролетаріату з жахом одвертається від цих братовбивців, що творять своє Каїнове діло ізза жадоби влади. Як що большевики довший час будуть при владі, не змінюючи своїх метод і тактики, то ми можемо ще дожити до того часу, коли большевики рука в руку з капіталістами Заходу оповістять війну російському пролетаріатові, що бореться за свою свободу.

Тоді процес розвитку большевизму буде довершений.

З М І С Т.

стор.

ПЕРЕДМОВА	3
1. Вступ	5
2. Наука верхової ізди	7
3. Демократія	13
а) Примітивна й модерна демократія	13
б) Значіння демократії для пролетаріату	22
в) Загроза демократії з боку реакції	27
г) Обеззброєння буржуазії	29
4. Диктатура	33
а) Погляд Маркса	33
б) Диктатура міста	38
в) Диктатура і революція	41
г) Диктатура змовників	46
г) Большевизм	54
д) Наслідки большевицької диктатури	64
е) Небезпека катастрофи	70
5. Примусова праця	78
а) Брак робітників	78
б) Теоретичне обґрунтування трудової повинності	79
в) Ледащо	83
г) Наймана праця	91
г) Вільна особистість	96
д) Регулювання праці за соціалізму	101
е) Стимул до праці за соціалізму	108
є) Реакційний характер большевизму	114

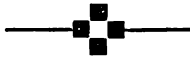

ВАЖНІЦІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	рядок зв. зп.	Надруковано:	Повинно бути:
5	3 —	французьким	французьким
10	— 17	поступовання	поступання
12	— 1	дієність	дійсність
15	5 —	їдуть	ідуть
15	— 3	інтернаціоналість	інтернаціональ- ність
17	6 —	громадність	громадськість
20	15 —	народжується	народжуються
20	23 —	обренання -	обернення
21	5 —	нарламенцького	парламентського
23	— 7	освітлювати	освітлюватиме
23	17 —	плутанини	плутанину
28	20 —	оцінив	оцінила
28	21 —	зробив	зробила
28	22 —	ишший	ишла
29	17 —	друга	друге
37	12 —	тим	там
42	13 —	бсолютна	абсолютна
43	— 3	найсилнішим	найсильнічим
51	11 —	вникнути	уникнути
51	— 14	жорстокому	жорстокого
53	15 —	прудноннзму	пруднонізму
53	20 —	прудонизмом	прудонізмом
53	— 16	прудонизм	прудонізм
59	— 19	демократичної	демократії
60	— 4	А де	Але
60	— 12	субективізм	субективізм
62	18 —	война	війна
64	— 9	розглядити	розглядати
66	— 17	мехнізм	механізм
68	— 15	не були	не були б
69	15 —	ненавидили	ненавиділи
79	17 —	методів	метод
80	— 17	принцип	вислід
82	3 —	проводадирями	проводирями
85	12 —	непосидючи	непосидючі
86	19 —	зв'язку	зв'язку
87	10 —	нас	неї
88	6 —	метою	методою
93	— 7	винаходу	винахід
98	— 4	утискаємих	утискуваних
101	20 —	того	чого
109	— 17	сопро-	спро-
116	— 8	святобіжники	святобожники
117	— 20	повернути	привернути
В кількох місцях;		маркєицький	маркєистський
		блянкіцький	блянкієтський

ВИДАННЯ ЗАКОРДОННОЇ ГРУПИ У. С.-Д. Р. П.

-
- К. Каутський.** Соціалізація і робітничі ради.
- А. Паннекук.** Марксизм і Дарвінізм.
- К. Каутський.** Диктатура пролетаріату.
- G. D. H. Cole.** Гільдовий соціалізм.
- К. Каутський.** Від демократії до державного рабства.

КАЛІШ.

Табор інтернованих № 10. — Друкарня В-ва „ЧОРНОМОР“.

1923.